

Salâh Abdülfettâh el-Hâlidî'nin Kur'ân Kıssalarına Yaklaşımı -el-Kasasu'l-Kur'ânî Adlı Eseri Bağlamında-

Öz: Bu yazıda, el-Kasasu'l-Kur'ânî -Arzu Vaqâi'a ve Tahlîlü Ehdâs- adlı kitabında Salâh Abdülfettâh el-Hâlidî'nin (öl. 2022) Kur'ân kıssalarına yaklaşımı ele alınacaktır. Muasır bir araştırmacının Kur'ân kıssalarını incelerken dayandığı temel parametreleri tespit etmek, çağdaş tefsir çalışmalarının serüvenini izlemek açısından önemlidir. Hâlidî'nin Kur'ân kıssalarını tefsir ederken esas aldığı kaynakları, yorumlama şeklini ve vurguladığı meseleleri ortaya çıkarmak, güncel literatürde kıssa yorumunu belirleyen etkenleri tespit etmek bakımından kayda değerdir. Müellifin kıssa yorumundan hareketle onun tefsir tarihi literatüründe etkilendiği damarları keşfetmek dikkat çekicidir. Bu minvalde, eserin metin tahlili yoluyla incelemesine dayanan bu çalışmada, büyük ölçüde tasvirî yöntemle kısmen eleştirel bir tutumla söz konusu keşiflere yoğunlaşmıştır. Makalenin ulaştığı bulgular; müellifin kıssa yorumunda dayandığı iki temel kaynağın, Kur'ân ve sahih hadis olduğunu ve kıssa yorumunda dilbilimsel tahlillere sıkça yer verdiğini ortaya koymaktadır. Hâlidî, kıssa yorumunda isrâiliyat karşıtlığı ile öne çıkmaktadır. Hâlidî'yi Kur'ân kıssalarının yorumunda, dava-aksiyon ekolünün ve içtimâî tefsir ekolünün yaklaşımına konumlandırmak mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Kıssa, Salâh Abdülfettâh el-Hâlidî, Isrâiliyat.

Ayşe
UZUN* 

Salâh 'Abd al-Fattâh al-Khalidî's Approach to the Qur'anic Parables in the Context of His Work Entitled al-Qaşş al-Qur'ânî

Abstract: In this article, Salâh 'Abd al-Fattâh al-Khalidî's (d. 2022) approach to Qur'anic parables in his book al-Qaşş al-Qur'ânî -Arzu Vaqâi'a wa Tahlîl al-Ahdâs- will be discussed. It is important to identify the basic parameters that a contemporary researcher relies on when examining the Qur'anic parables in order to trace the adventure of contemporary tafsir studies. It is noteworthy to reveal the sources that al-Khalidî relied on while exegeting the Qur'anic parables, the way he interpreted them and the issues he emphasised in order to identify the factors that determine the interpretation of the parables in the contemporary literature. It is noteworthy to discover the veins influenced by the author's interpretation of the parable in the literature of the history of tafsir. In this respect, this study, which is based on the analysis of the work through textual analysis, focuses on these discoveries with a largely descriptive method and partly with a critical attitude. The findings of the article reveal that the two main sources that the author relies on in the interpretation of the parable are the Qur'ân and the authentic hadith and that he frequently uses linguistic analyses in the interpretation of the parable. al-Khalidî, stands out with his opposition to isrâ'iliyyât in parable interpretation. In the interpretation of Qur'anic parables, it is possible to position al-Khalidî in the approach of the da'wa-action school and the social exegesis school.

Keywords: Tafsir, Qur'ân, Parable, Salâh 'Abd al-Fattâh al-Khalidî, Isrâ'iliyyât.

Giriş

Araştırmamızın konusu, *el-Kasasu'l-Kur'ânî -Arzu Vaqâi'a ve Tahlilü Ehdâs-* adlı eserin Kur'ân kıssalarına yaklaşımıdır. Kitabın yazarı Salâh Abdülfettâh el-Hâlidî (öl. 2022), çağdaş dönem araştırmacılarından olması hasebiyle dikkat çekmektedir. Zira çağdaş dönemde Kur'ân kıssalarını tefsir ederken müellifin hangi kaynaklardan istifade edeceği, hangi meselelere temas edeceği yahut hangi konuyu vurgulayacağı ilgi uyandıran hususlardır. Bunları tespit etmek, bir başka deyişle, müellifin Kur'ân kıssalarını incelerken dayandığı temel parametreleri ortaya çıkarmak, bu yazının temel hedefidir. Bu hedef doğrultusunda makalede sırasıyla şu adımlar takip edilecektir: Öncelikle müellifin hayat hikâyesine ve literatür değerlendirmesine yer verilecektir. Ardından Hâlidî'nin Kur'ân kıssalarını yorumlama biçimi açıklanacaktır. Akabinde, Hâlidî'nin Kur'ân kıssalarını yorumlarken dayandığı kaynaklar, kıssa yorumunda dilbilimsel tefsirden istifade etmesi, coğrafi koordinat belirleme çabası, isrâiliyat karşıtı söylemi benimsemesi, içtimâî tefsir eğilimi, çağdaş meselelere atıflar yapması ve müphemâtü'l-Kur'ân konusundaki vurguları sırasıyla örnekler eşliğinde izah edilecektir.

Müellif, Filistin asıllı, Ürdün'de yaşamış, Kur'an ilimleri ve tefsir alanında uzman muasır akademisyen, hoca, imam ve hatiptir.¹ Ebû Üsâme künyeli müellif, kökeni Hâlid b. Velîd'e (öl. 21/642) dayanan ve seçkin Arap kabilelerinden biri olan Hâlidîlerin soyundan gelmektedir.² Osmanlı dönemi Kudüs'ünde Filistin siyasetinde etkili aileler arasında Hâlidî ailesi zikredilmektedir.³ Hâlidî ailesinin a'yânlardan olduğu bilinmektedir.⁴ 1744 yılı başlarında, soylarının Hâlid b. Velîd'e dayandığını mahkeme kayıtları üzerinden meşrulaştırdığı bilinen Hâlidî ailesi mensupları Kudüs'te başkatiplik görevi yapmıştır.⁵

Filistin'in Cenin şehrinde 1947 yılında doğan Hâlidî, ziraatla uğraşan fakir bir ailede yetişmiştir. İlk eğitimine hükümete bağlı okulda başlayan yazar, akabinde Ezher ile bağlantılı çalışan Nablus'taki İslâmî enstitüde eğitim sürecini devam ettirmiştir. Burada başarılı öğrencilere uygulanan sistemle

¹ Abdulazeez Adheed Ezzat Al-Mashhadani, *Menhecü'd-Duktür Salâh Abdülfettâh el-Hâlidî fî't-Tefsîr (Dirâse Tahliyye)* (Çankırı: Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 7.

² Al-Mashhadani, *Menhecü'd-Duktür Salâh Abdülfettâh el-Hâlidî fî't-Tefsîr*, 8.

³ Alaattin Dolu, *Osmanlı Kudüs'ünde Toplum ve Siyaset (1703-1789)* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 5.

⁴ Rashid Khâlid, "Ottoman Notables in Jerusalem: Nationalism And Other Options", *The Muslim World* 84/1-2 (1994), 1-18.

⁵ Dolu, "Osmanlı Kudüs'ünde Toplum ve Siyaset (1703-1789)", 109-110.

Mısır'a gönderilmiş ve 18 yaşında Ezher'de lise diplomasını almıştır. Ardından 1966-1970 yılları arasında Ezher Üniversitesi Şerîa Fakültesinde lisans eğitimini tamamlamıştır. 1967 yılında Batı Kudüs'ün işgali nedeniyle Mısır'dan Ürdün'e dönen yazar 1967-1976 yılları arasında memur olarak çalışmıştır. "Seyyid Kutub ve Tasvîrül-Fennî fî'l-Kur'ân" başlıklı yüksek lisans tezini 1977-1980 yılları arasında Riyad'da İmam Muhammed b. Suûd Üniversitesinde hazırlamıştır. Bu tezin jürisindeki isimlerden biri de Seyyid Kutub'un ikizi Muhammed Kutub'dur. Yüksek lisans eğitiminin ardından tekrar Ürdün'e dönmüş, burada öğretmenlik ve imamlık görevlerini icra etmiştir. Doktora derecesini aynı üniversite bünyesinde "Fî Zilâli'l- Kur'ân -Dirâse ve't-Takvîm-" başlıklı teziyle almıştır. Hâlidî'nin, Seyyid Kutub ile arasında hoca-öğrenci münasebeti bulunmadığı ve yüz yüze hiç görüşmedikleri halde onun kitaplarını okumak suretiyle hoca-öğrenci bağı kurduğu ve ondan çok etkilendiği bilinmektedir. Hâlidî 1965 yılında Kahire'ye gittiğinde Seyyid Kutub tutukludur.⁶ Dolayısıyla görüşme fırsatları olmamıştır. Bununla birlikte eserlerinin yaklaşık on tanesinin Seyyid Kutub ve tefsiriyle irtibatlı olduğu görülmektedir.⁷

Ürdün'deki üniversitelerde 1981-2015 yılları arasında ders veren Hâlidî'nin eserlerinin çoğu Kur'ân ve tefsir araştırmaları hakkındadır. Amman'da 28 Ocak 2022 tarihinde korona virüs sebebiyle vefat etmiştir.⁸ Hâlidî'nin *el-Kur'ân ve Nakdu Metâ'ini'r-Ruhbân* adlı kitabını tanıtan Aktaş, müellifin Min Künûzi'l-Kur'ân üst başlığıyla yazdığı eserlerini şöyle listelemektedir: 1. *Mefâtîh li't-te'âmül ma'al-Kur'ân*, 2. *Fî Zilâli'l-Îmân*, 3. *eş-Şahsiyyetu'l-Yehûdiyye min Hilâli'l-Kur'ân*, 4. *Tasvîbât fî Fehmi Ba'dü'l-Âyât*, 5. *Ma'a Kısası's-Sâbikîn fî'l-Kur'ân*, 6. *Letâif Kur'âniyye*, 7. *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 8. *Mevâkifu'l-Enbiyâ fî'l-Kur'ân*, 9. *İtâbu'r-Resûl fî'l-Kur'ân*, 10. *el-A'lâmu'l-A'cemiyye fî'l-Kur'ân*, 11. *Vu'ûdu'l-Kur'ân bi't-Temkîn li'l-İslâm*, 12. *el-Kur'ân ve Nakdu Metâ'ini'r-Ruhbân*.⁹

Hâlidî ve eserleri hakkında yapılan akademik çalışmalar nispeten sınırlıdır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece iki tez çalışması vardır. Bunlardan birincisi, 2018 yılında Fâdıl Abbas Fâdıl tarafından "Cuhûdu'd-Duktûr Salâh Abdülfettâh el-Hâlidî ve Ârâuhû fî't-Tefsîr ve Ulûmi'l-Kur'ân" başlığıyla doktora tezi olarak Irak Üniversitesi'nde hazırlanmıştır. İkincisi ise Abdulazeez Adheed Ezzat Al-Mashhadani tarafından "Menhecü'd-duktûr Salâh Abdülfettâh el-Hâlidî fî't-tefsîr (Dirâse Tahliliyye)" başlığıyla 2022 yılında Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde yüksek lisans tezi

⁶ Al-Mashhadani, *Menhecü'd-Duktûr Salâh Abdülfettâh el-Hâlidî fî't-Tefsîr*, 8-20.

⁷ Mehmet Nurullah Aktaş, "el-Kur'ân ve Nakdu Metâ'ini'r-Ruhbân", *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 / 15 (Aralık 2016), 223.

⁸ Al-Mashhadani, *Menhecü'd-Duktûr Salâh Abdülfettâh el-Hâlidî fî't-Tefsîr*, 10-21.

⁹ Aktaş, "el-Kur'ân ve Nakdu Metâ'ini'r-Ruhbân", 223.

olarak hazırlanmıştır.

Bahsi geçen iki tez Hâlidî'nin tefsir ve Kur'ân ilimleri alanındaki genel yaklaşımını ortaya koymaktadır. Elinizdeki yazıda ise Hâlidî'nin ansiklopedik bir usulde, konulu tefsir perspektifinden ve hususî bir alana odaklanarak yazdığı Kur'ân kıssaları hakkındaki görüşleri incelenmektedir. Ürdün üniversitelerinde tefsir dersleri veren muasır, velud bir akademisyenin Kur'ân kıssalarına yaklaşımını ortaya koymayı hedefleyen bu araştırma, müellifin *el-Kasasu'l-Kur'ânî* adlı dört ciltlik eseriyle sınırlandırılmıştır. Kur'ân kıssaları özelinde çağdaş akademik bilginin serüveninden haberdar olmayı sağlayan araştırma sayesinde Hâlidî'nin kıssa yorumunda etkilendiği isimleri, odaklandığı meseleleri ve hariçte bırakıp gündemine taşımadığı tartışmaları tespit etmek mümkündür.

Dört ciltten oluşan eserin ilk cildinde, yöntem meselesine değinen yazar sekiz peygamberin kıssasını ele almıştır. Burada Âdem, Nûh, Hûd, Sâlih, İbrâhim, İsmâil, İshak ve Lût peygamberlerin kıssasını anlatan Hâlidî, ikinci ciltte Şuayb, Ya'kûb, Yusûf ve Mûsâ peygamberlere odaklanır. Musa peygamberin kıssasını diğerlerine nispetle uzun bir şekilde yazan müellif üçüncü ciltte de onun hikayesine devam eder. Bununla birlikte üçüncü ciltte Dâvud ve Süleyman peygamberlerin kıssaları da yer alır. Son ciltte ise Eyyüp, Yunûs, İdris, İlyas, Yesa', Zülkifl, Zekeriyâ, Yahyâ ve İsâ b. Meryem'e yer vermiştir. Hâlidî'nin, peygamber kıssalarını sahih bir şekilde yorumlamak maksadıyla bu eseri telif ettiği anlaşılmaktadır.

1. Hâlidî'nin Kur'ân Kıssalarını Yorumlama Biçimi

Kıssalar konusunu nasıl işleyeceği hakkında yöntemine dair müstakil başlık açan Hâlidî, kitabının mantığını sahih bilgiye dayanmak ve isrâiliyattan sakınmak üzerine temellendirdiğini söylemektedir. Kur'ân kıssalarını yorumlama yöntemi başlığı altında yazarın yaptıkları sırasıyla şöyledir: Kıssanın sözlük anlamını ve Kur'ân'da kıssa kelimesinin kullanımını vermek, Kur'ân kıssalarının nitelikleri ve hedeflerini izah, kıssaları anlamak için Kur'ânî yönlendirmelere dikkat çekmek, isrâiliyat karşısında bilimsel tutumun ne olduğunu ortaya koymak ve İsrâiloğullarından gelen nakillere dair sahih hadisi nakletmek.¹⁰ Esasında bu izahların, konuyu okura hazırlama sadedinde giriş bilgisi olduğu söylenebilir. Ancak yazarın Kur'ân kıssalarını yorumlama yöntemine dair; kronolojiyi dikkate alan, konulu tefsir perspektifinden yorumlayan ve dilbilimsel izahları dahil ederek tefsir yapan bir

¹⁰ Salâh Abdülfettâh el-Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî -Arzu Vaqâi ve Tahlilü Ehdâs* (Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 2007) 1/19-76.

değerlendirmesi yoktur. Doğrusu, yazar bunları Kur'ân kıssalarını yorumlama yöntemi olarak sunmasa da bu sıraladıklarımızın hepsini eserinde kullanmıştır. Bununla birlikte çalışmasının "isrâiliyattan sakınmak, sahih bilgiye sarılmak" şeklindeki iddiasını, yöntem olarak takdim etmiştir. Söz konusu iddia, en genel şekliyle müellifin kaynak kullanımına da referanstır. Hâlidî, Kur'ân kıssalarındaki metodunu tanımlarken âyetle ve sahih hadisle yetinmek şeklinde bir çerçeve çizmektedir. Müellif, "yöntemimiz Taberî (öl. 310/923) ve İbn Kesîr'in (öl. 74/1373) bu konuyla alakalı yorumlarını almamak" şeklinde cümle kurmaktadır.¹¹ Doğrusu, müellifin yöntem ve kaynağı birbirine karıştırdığını söylemek mümkündür. Kıssaları yorumlarken dayandığı kaynaklarını yöntem olarak sunması hatalıdır. Kıssaları tefsir ederken kronolojik bir dizge içinde giden müellifin, bunu yöntem olarak sunması isabetli olabildi.

Hâlidî, Kur'ân kıssalarını peygamber kıssaları ve peygamberlerin dışındakilerin kıssaları şeklinde ikiye ayırmaktadır. Peygamber olmayanların kıssalarına verdikleri örneklerin bir kısmı Âdem'in iki oğlu, Hârut-Mârut, Ashâbu'l-Karye, Ashâbu'l-Uhdûd ve Ashâb-ı Kehf'tir. Nübüvvetine dair sahih hadis olmadığı için Lokman kıssasını ise bu kategorilere dahil etmemektedir.¹² Kur'ân'ın Fârisîler, Rumlar, Çinliler ve Hintliler gibi diğer toplumlara gönderilen Peygamberlerden bahsetmediğini; Kur'ân'ın bahsettiği peygamberler coğrafyasının Irak bölgesi, Şam, Mısır ve Arap yarımadasından oluştuğunu belirten yazar¹³ çalışmasının coğrafi sınırlarını çizirken Kur'ân'ı merkeze almaktadır.

Hâlidî, kelimelerin Kur'ân'da kaç defa ve hangi formda geçtiği hususuna yani sayı meselesine meraklıdır.¹⁴ Neredeyse her başlık altında sayı meselesine temas etmektedir. Kur'ân'da kasas kelimesinin mansub, nekre ve tenvinli formda bir kez geçtiğinden bahseden yazar, söz konusu kelimenin Allah'a ve Peygamber'e izafe edilmiş formda geçtiği yerleri listelemektedir.¹⁵ Âdem'in Kur'ân'da yirmi beş kez,¹⁶ İbrâhim'in altmış dokuz kez¹⁷ geçtiğini söylemektedir. Bunları tespit etmek için *Mu'cemü'l-Müfehres'ten* yararlanmıştır.¹⁸

Kelimelerin kaç defa zikredildiği hususunda ilgili olan müellif kimi zaman bu

¹¹ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/76.

¹² Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/28.

¹³ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/39.

¹⁴ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 2/362-363; 2/386-387; 3/407; 3/552; 4/7; 4/163.

¹⁵ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/22-24.

¹⁶ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/81.

¹⁷ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/304.

¹⁸ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/304.

ilgisini kelime kökenlerinde de sürdürmektedir. Bu meyanda, kelimeleri Arapça ve a'cemî şeklinde iki başlık altında ele almaktadır. Örneğin Âdem kelimesinin kökenini incelerken Arapça bir kökten türemediğini bununla birlikte insanlığın atası olarak adlandırılan Hz. Âdem'in henüz ilk Arap'ın yaratılmadığı bir aşamada Arapça konuştuğunu iddia etmektedir.¹⁹ Öte yandan Nûh'un Arapça isim olmayıp ecnebi ad olduğunu söylerken Hz. Nûh zamanında Arapların ve Arapça'nın olmadığını buna gerekçe göstermektedir.²⁰ Âd kavminin Arapça konuşan ilk kavim olduğunu,²¹ iddia eden yazar, Arapça'yı fasih ve belâgatlı bir biçimde ilk konuşan kişinin Hz. İsmâîl²² olduğunu söylemektedir. Âd kavmi ve Hz. İsmâîl arasındaki zamansal farklılıktan kaynaklanan problem ortaya çıkacağını fark ettiği için ilerleyen satırlarda bu iki bilgiyi uzlaştırma yoluna gitmektedir. Bu defa Âd'ın Arapça'yı fasih olarak konuşan ilk kabile olduğunu dile getirmektedir.²³ Hûd, Şuayb ve Sâlih peygamberlerin Arap kabilelere gönderilen Arap peygamberler olduğunu söylemektedir.²⁴ Genel itibarıyla Hâlidî'nin Arap ve Arapça konularına fazlasıyla alakadar olduğu söylenebilir. Hatta söz konusu ilginin, spesifik bir biçimde Kureyş'e yöneldiği de görülmektedir. Örneğin Hz. İsa'nın nüzulünün akabinde, yeryüzünde İslam hâkim olduktan sonra İsa'ya yeryüzünün yönetiminde Kureyşlilerin yardımcı olacağını²⁵ söylerken tam da mezkûr ilginin tezahüründen bahsedilebilir. Esasında Kur'ân kıssalarını merkeze alarak yazılan bir eserde, yüzeysel dil milliyetçiliğine varan duruşun okur açısından tenkit edilebilecek yönleri vardır. En temelde çelişik bilginin sunulması ve kitabın ana konusundan bağımsız mevzularla içeriğin doldurulması bunlardan sayılabilir.

Kelime kökenlerine ve Arapça'ya ilgili olan müellif, Kur'ân'da Arapça dışında kelimelerin varlığının, onun Arapça oluşuna hâlel getirmediğini düşünmektedir. Ona göre a'cemî kelimeler, Arapça harflerle Arapça'ya tercüme edilmiştir. Dolayısıyla artık bunlar Arapça'ya mal olmuştur.²⁶ Arapça'nın tevkifi mi yoksa vaz'î mi olduğu tartışmasında ikinci görüşten yanadır.²⁷

¹⁹ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/81.

²⁰ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/157.

²¹ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/223.

²² Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/226.

²³ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/227.

²⁴ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 2/9.

²⁵ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 4/417.

²⁶ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/480.

²⁷ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/224.

Hâlidî, Kur'ân kıssalarının tarihsel gerçekliğiyle alakalı tartışmalara hiç girmez. Onun bu konudaki kanaati, kıssalarda anlatılan hadiselerin tarihsel süreçte gerçekleştiği yönündedir. Kur'ân kıssalarının sadece faydalanma ve teselliden ibaret olmayıp ilmî, fikrî ve eğitimsel amaçları da gerçekleştirmeye dönük olduğunu belirtmektedir.²⁸ Âl-i İmrân sûresi 62. âyette zikredilen “*إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْقَصَصُ الْحَقُّ*” cümlesindeki “hak”ı sıdk, sıhhat ve doğruluk anlamında yorumlamaktadır. Bundan dolayı Kur'ân kıssalarında -konusu akide, davet veya teşrî her ne olursa olsun- bütün zikredilenlerin hakikat olduğunu söylemektedir.²⁹ Allah'ın Kur'ân'da Mûsâ kıssasıyla ilgili anlattığı her şeyin hakikat, doğru ve sahih olduğunu söylerken de aynı tezi tekrarlamaktadır.³⁰

Kur'ân kıssalarını anlatırken edebî tasvirleri yoğun biçimde kullanan Hâlidî, bunu meşhed/sahne kelimesini sıkça kullanarak da pekiştirmektedir.³¹ Edebî tasvirlerle dolu anlatımların yoğunluğu, neredeyse anlatılanları canlandırarak düzeyde bir üslup kullanmasıyla ilgilidir.³² Hz. Mûsâ'nın dilindeki düğümle ilgili izahlarda bunun üst düzey örneği vardır. Mûsâ'nın dilindeki düğümün, küçüklüğünde Firavunun saçını sakalını çekmesine mukabil bir ceza olarak anlatılmasını kabul etmeyen yazar, bahsi geçen dildeki düğümü psikolojik tahlille izah etmektedir. Mûsâ'yı meşrep itibarıyla heyecanlı birisi şeklinde tasvir eden Hâlidî, heyecanlı kişinin hızlı konuşması nedeniyle kelimeleri yuttuğunu ve dilinin tutuk olduğunu anlatır. Bu tasvirler, neredeyse Mûsâ'yı canlı bir şekilde tahayyüle sevk eder.³³ Edebî tasvirleri ve psikolojik izahları yoğun kullandığı bu kesitte Seyyid Kutub'dan istifade etmektedir.³⁴ Özellikle Mûsâ'nın dilindeki düğümün maddi değil manevi olduğu yönündeki vurgular, okurun zihninde düğümün mahiyetine dair başka ihtimalleri akla getirmesinden dolayı ilgi çekicidir. Mûsâ'nın on yıllık çobanlık sürecinden sonra Firavun'a gittiği düşünülürse bu süreçte Medyenlilerin memleketinde başka bir dili konuşması da ihtimal dahilindedir. Bu durumda, Firavun'un memleketinde konuştuğu dili bütünüyle unutmasa da pratik yapmadığı için kardeşi Hârûn kadar akıcı konuşmuyor olabilir. Elbette bu düşünce, bir kaynağa ve delile dayanmamaktadır. Sadece Hâlidî'nin bol çağrışımlı zihin dünyasının okur üzerindeki etkisinin göstergesidir.

Kitabın temel konusu Kur'ân kıssaları olmasına rağmen ana izlekten zaman zaman çıkıldığı görülmektedir. Hâlidî'nin konuyla irtibatsız bilgileri vermesi,

²⁸ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/7.

²⁹ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/30.

³⁰ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 2/282.

³¹ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/318; 2/186; 2/225; 2/237; 2/241; 2/276.

³² Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/506; 3/105; 3/263.

³³ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 2/377-380.

³⁴ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 2/383.

şahsî ilgilerine sınır çizmekte zorlandığını gösterebileceği gibi okurun dikkatini muhafazada özenli olmadığına da işaret edebilir. Örneğin Hz. Âdem'in kıssasını anlatırken, "Âdem'e henüz ruh üflenmeden Muhammed Aleyhisselam nebiydi"³⁵ şeklinde alt başlık açıp bunu hadislerle ispatlamaya çalışması bu kapsamda sayılabilir.

Netice itibarıyla Hâlidî'nin Kur'ân kıssalarını yorumlaması incelendiğinde; sahih bilgiye dayanmak, isrâiliyattan sakınmak, edebî tasvirleri yoğun kullanmak, kelimelerin kaç kere zikredildiğine ve kökenlerine dair açıklama yapmaktan bahsedilebilir. Bunun yanında yazarın Kur'ân kıssalarını tefsir ederken yararlandığı kaynaklar, dilbilimsel tefsir yapma eğilimi, mübhemâtü'l-Kur'ân karşısındaki tutumu, içtimâî tefsire yönelimi, coğrafî koordinat belirlemesi ve nadiren kırâat izahlarına yer vermesi bu makalede ele alınmaktadır.

2. Hâlidî'nin Kur'ân Kıssalarını Yorumlarken Dayandığı Kaynaklar

Hâlidî mukaddime başlığı altında literatür değerlendirmesi yapmıştır. Abdülvehhâb en-Neccâr, Muhammed Ahmed Câd el-Mevlâ ve Muhammed Tayyib en-Neccâr'ın peygamber kıssaları ve peygamberler tarihi alanlarında yazdıklarından haberdardır. Bununla birlikte Mustafa Abdülvehhâb gibi bazı çağdaş müelliflerin okuru yanılttığını iddia etmektedir. Çünkü bahsi geçen yazar, İbn Kesir *Kasasu'l-Enbiyâ* adlı bir eser telif etmediği halde, onun *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı kitabından ilgili pasajlardan bir kolaj yaparak yeni bir eser ortaya koymuştur.³⁶

Hâlidî'nin literatür değerlendirmesi hususunda tek eleştirisi, okuru yanıltma meselesiyle alakalı değildir. Eserlerin muhtevaları veya kaynak kullanımları da tenkide dahildir. Örneğin o, Abdülfettâh Tabbâra'nın *Meâ'l-Enbiyâ fî'l-Kur'ân* adlı kitabını, zayıf rivâyetlere dayanması, tarih kitaplarına ve isrâiliyata başvurması nedeniyle eleştirmektedir.³⁷ İsrâiliyat konusu yazarın üzerinde hassasiyetle durduğu bir alan olması hasebiyle Muhammed Seyyid Vekîl'in çalışması da bu noktadan eleştirilmektedir.³⁸ Hâlidî adeta isrâiliyattan arınmış bir metin bulamadığı için *el-Kasasu'l-Kur'ân*'yi telif ettiğini söylemektedir. Bu noktada, İbrahim el-Âlî'nin Kur'ân kıssalarıyla alakalı sahih hadisleri derlediği çalışması, Hâlidî için yararlı bir başucu kaynağı haline gelmiştir.³⁹

³⁵ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/97.

³⁶ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/8.

³⁷ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/8.

³⁸ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/8.

³⁹ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/10-11.

Kur'ân kıssalarını yorumlarken Kur'ân'daki muhtevaya ve sahih hadise dayanmak gerektiğini iddia eden müellif⁴⁰ isrâiliyat diye nitelendirilen bilgilerden kesin surette kaçınmak gerektiğini vurgulamaktadır.⁴¹ Bu tezini gerekçelendirme sadedinde, bir toplumun Kutsal Kitabına ve dinine inanmadığı halde rivâyetlerini ve tarih bilgisini kabul etmenin çelişik bir tutum olacağını söylemektedir.⁴² Ona göre Kur'ân kıssaları, maziye ait gaybî bilgi içerdiği için söz konusu bilginin alınabileceği temel kaynaklar sarih âyet ve sahih merfû hadistir.⁴³ Müellifin Kur'ân'da ve sahih hadiste bilgi verilmeyen noktalara ihtiyaç duymadığımız yönündeki vurgusu⁴⁴ kitabın temel mottosu sayılabilir.

Kur'ân kıssalarının tefsirinde Kur'ân ve hadisi birincil kaynak kabul eden Hâlidî'nin hadisler hususunda titizlendiği söylenebilir. Nitekim hadisler, Hz. Âdem ve Hz. Nûh arasındaki nesebi tespit etmeye imkân vermediği için⁴⁵ Hz. İbrâhim'in ateşe nasıl atıldığına cevabını içermediğinden⁴⁶ adeta hadisin sukut ettiği yerlerde yorum yapmayı makul bulmamaktadır. Benzer şekilde Hz. İbrâhim'in ailesini yerleştiği yerin Hicâz olduğuna dair sahih hadislerde bilgi olmadığı için bu yöndeki verileri de kabul etmemektedir.⁴⁷

Hâlidî'nin, kavramsal çerçeveyi çizerken Ahmed b. Fâris'in (öl. 395/1004) *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa* sözlüğüne başvurduğu⁴⁸ tespit edilmiştir. Kelime ve kavramları tanımlarken Ebü'l-Bekâ el-Kefevî'nin (öl. 1095/1684) *Külliyât*⁴⁹ ve İbn Düreyd'in (öl. 321/933) *İştikak*⁵⁰ yararlandığı kaynaklardandır. *Kasasü'l-Kur'ânî*'nin muhtevasına bakıldığında; özellikle dilbilimsel tefsir sadedinde müellifin yararlandığı kaynakların başında Râgıp el-İsfahânî'nin *Müfredât*'ının geldiği görülür. Hâlidî âyetlerde geçen kelimeleri açıklarken

⁴⁰ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/41-42; 3/361.

⁴¹ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/43; 3/376; 3/383.

⁴² Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/43.

⁴³ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/158.

⁴⁴ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/314.

⁴⁵ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/157.

⁴⁶ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/361.

⁴⁷ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/384.

⁴⁸ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/19; 1/225; 1/231; 1/255; 1/270; 1/273; 1/282; 1/347; 1/459; 1/480; 4/228.

⁴⁹ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/20; 3/46; 3/76.

⁵⁰ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/226.

sıklıkla bu esere başvurmuştur.⁵¹ Bunun yanı sıra Semîn el-Halebî,⁵² Fîrûzâbâdî (öl. 817/1415),⁵³ Ferrâ' (öl. 207/822)⁵⁴ ve Ezherî (öl. 370/980)⁵⁵ müracaat edilen isimlerdir. Zemahşerî (öl. 538/1144)⁵⁶ ve İbn Kesîr⁵⁷ de yazarın yararlandığı isimlere dahildir.

Klasik kaynakların yanı sıra Hâlidî çağdaş dönem müelliflerinden de istifade etmektedir. Örneğin Yûsuf sûresinin indiği dönemde Mekke'de Müslümanların maruz kaldığı eziyetlerden bahseden yazar, Seyyid Kutub'un *Fî Zilâli'l-Kur'ân* adlı tefsirinden blok nakillerde bulunur.⁵⁸ Yazar üzerindeki Seyyid Kutub etkisi muhteva, kelime ve kavram kullanımında da görülmektedir.⁵⁹ Özellikle "tağutlar" şeklindeki kullanım buna örnek gösterilebilir.⁶⁰ İsrâiliyata yaklaşımında Seyyid Kutub'un izinde olduğu⁶¹ söylenebilir. Nitekim Seyyid Kutub'un isrâiliyatı hiçbir surette tefsir malzemesi olarak kullanmaması, sosyo-politik problemlere duyarlılığı, materyalist düşünceye karşı çıkışı, cihat ve cahiliye vurguları⁶² Hâlidî için önemli bir rehber

⁵¹ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/80; 1/92-94; 1/226; 1/235; 1/255; 1/258; 1/282; 1/295; 1/349; 1/430; 1/434; 1/442; 1/459; 1/480; 1/489; 1/509; 1/514; 1/518; 1/520; 1/524; 2/16; 2/31-34; 2/116; 2/172; 2/220-221; 2/234; 2/249; 2/263; 2/296; 2/302; 2/309; 2/310; 2/327; 2/332; 2/350; 2/361; 2/363; 2/370; 2/373; 2/381; 2/386-387; 2/421; 2/452; 2/457; 2/473; 2/499; 3/26-28; 3/32; 3/76; 3/79; 3/80; 3/90-91; 3/95; 3/99; 3/141; 3/169; 3/171; 3/190; 3/208-209; 3/211; 3/213; 3/219; 3/224; 3/230; 3/233; 3/252-253; 3/256; 3/272; 3/369; 3/379; 3/387; 3/415; 3/428; 3/436; 3/440; 3/454; 3/457; 3/460; 3/484; 3/513; 3/516; 3/522; 3/563; 3/564; 4/12; 4/18; 4/22; 4/47; 4/48; 4/52; 4/99; 4/123; 4/127; 4/129; 4/131; 4/131; 4/139; 4/142; 4/145; 4/173; 4/178; 4/183; 4/191; 4/195; 4/199; 4/203; 4/203; 4/216; 4/228-229; 4/245; 4/260; 4/264; 4/268; 4/271; 4/301; 4/313; 4/339; 4/347; 4/355; 4/380.

⁵² Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/235; 1/250; 1/254; 1/271; 1/283; 1/290; 1/293; 1/295; 1/296; 1/468; 1/520; 2/10; 2/223; 2/249; 2/263; 3/66; 3/520; 3/551; 3/564; 4/18; 4/28; 4/40; 4/43; 4/44; 4/58; 4/67; 4/115; 4/117; 4/139; 4/201; 4/210; 4/234; 4/298.

⁵³ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/251.

⁵⁴ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/295.

⁵⁵ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/228; 2/249.

⁵⁶ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 3/192; 3/521; 3/561; 4/204; 4/279; 4/368.

⁵⁷ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 3/188; 3/196.

⁵⁸ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 2/76-78.

⁵⁹ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 2/223; 2/338; 2/454; 2/459; 2/477; 3/7; 3/18; 3/34; 3/148; 3/186; 3/188; 3/192; 3/207; 3/230; 3/245; 3/270; 3/283; 3/287; 3/397; 3/463; 4/75; 4/112; 4/116; 4/119; 4/135; 4/192; 4/209; 4/226; 4/233; 4/235; 4/236-237; 4/243; 4/250; 4/281; 4/319.

⁶⁰ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 2/180.

⁶¹ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 3/29; 3/453.

⁶² Eşref Hacı Abdurrahman vd., "Fî Zilâli'l-Kur'ân: Seyyid Kutub'un Çağdaş Kur'ân Tefsiri", çev. İsmail Çalışkan, *Eskiyeni* 22 (2011), 84-87.

olmuştur.

Seyyid Kutub'un dışında, Tâhir b. Âşûr'dan (öl.1973) istifade ettiği,⁶³ Hz. Mûsâ'nın kıssasına yer verdiği pasajlarda⁶⁴ ve diğer meselelerde Reşid Rızâ'dan (öl.1935) yararlandığı⁶⁵ anlaşılmaktadır. Gerek klasik gerekse çağdaş dönem müelliflerine başvurduğunda bunlar tamamen teyit amaçlı değildir, kimi zaman bu şahıslardan tenkit maksatlı iktibasta bulunmaktadır. Mesela Taberî ve Seyyid Kutub'tan istifade etse de hemfikir olmadığını ifade ettiği⁶⁶ yerler mevcuttur.

3. Kıssa Yorumunda Dilbilimsel Tefsire Müracaât

Dilbilimsel tefsirin uğraş alanı geniştir. Dilbilimsel tefsir, kelimelerin eş anlamlı, çok anlamlı, zıt anlamlı olmaları gibi anlam yönüne odaklanan aynı zamanda onların yapısal özelliklerine eğilen, gramer boyutundan kelimeleri inceleyen, fonetik yönlerine temas eden özetle Kur'ân'ı Arapça'nın dil özelliklerini göz önünde bulundurarak inceleyen araştırma alanı şeklinde tanımlanabilir.⁶⁷

Müellifin kelimeleri izah ederken dayandığı iki ana kaynak Râgıp ve Semîn el-Halebî'dir. Kelime ve kavramları genellikle âyeti zikrettikten sonra orada müphem gördükleri arasından seçmektedir. Hâlidî'nin bu türden izahlarının, kısa bir sözlüğe benzediği söylenebilir. Bununla birlikte kimi zaman müstakil bir şekilde izah etmeden, satır arasında verdiği tanımlamaların da olduğu görülmektedir. Örneğin o, Sâd sûresinde Âdem Aleyhisselam'a dair zikredilen âyetlerin, vahyin Allah kelâmı ve Hz. Muhammed'in de O'nun resulü olduğuna dair delil olduğunu söylerken bu türden bir izahta bulunur. Hz. Âdem'in cennetteki kıssasının detaylarını bilen Hz. Muhammed'in bu bilgiye erişmesinin vahiyle mümkün olduğuna dikkat çeker. Aksi takdirde ümmî olan Peygamber'in vahiy olmadan bu bilgiyi edinmesinin mümkün olmadığını söyler.⁶⁸ Bu durumda onun *ümmî*'ye yüklediği anlam, vahiy bilgisine sahip olmakla ilişkilidir.

Fesahat ve belagatin zirvesi kabul edilen Kur'ân'da Arapça dışında kelimelerin

⁶³ Hâlidî, *el-Kasasul-Kur'ânî*, 3/175; 3/184; 3/188; 3/212; 3/217; 3/226; 3/257; 3/374.

⁶⁴ Hâlidî, *el-Kasasul-Kur'ânî*, 3/138; 3/141; 3/143; 3/145.

⁶⁵ Hâlidî, *el-Kasasul-Kur'ânî*, 3/200; 3/211; 3/220; 3/241; 3/245; 3/291; 3/397.

⁶⁶ Hâlidî, *el-Kasasul-Kur'ânî*, 1/331.

⁶⁷ Mustafa Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010), 324-325; İsmail Aydın, *Kur'ân'ın Filolojik Yorumu - Tarihsel Gelişim ve Sorunlar-* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 36-37.

⁶⁸ Hâlidî, *el-Kasasul-Kur'ânî*, 1/85.

bulunup bulunmadığı tartışılmıştır.⁶⁹ Kelimeleri Arapça ve a'cemî şeklinde sınıflandıran müellifin bu doğrultuda zikrettiği pek çok kelime vardır. Köken itibarıyla Arapça olmayan yani a'cemî kelimeler arasında İblîs,⁷⁰ Havvâ,⁷¹ Âzer,⁷² Ya'küb,⁷³ İsrâîl,⁷⁴ Yûsuf,⁷⁵ Firavun,⁷⁶ Zebur, Tevrat, İncil,⁷⁷ Zekeriyâ,⁷⁸ Yahyâ⁷⁹ ve İsâ⁸⁰ vardır. Zekeriyâ, Yahyâ, İsâ ve Meryem gibi şahısların Arap olmayıp İsrailoğulları soyundan geldiği, mukaddes topraklarında Yahudilerle birlikte yaşadıkları ve Yahudilerin dilinin İbranice olduğu bilindiği halde söz konusu isimlerin Arapça olduğunu iddia etmeyi mantıksız bulmaktadır. Müellif, dilsel izahını nesep, coğrafya ve kültür bilgisiyle desteklemektedir.⁸¹ Bu meyanda İdrîs kelimesinin, Allah'ın kitabını çokça çalışan anlamına geldiğini belirten Zemahşerî'yi söz konusu kelimenin Arapça asıllı olmamasını iddia etmesi nedeniyle eleştirmektedir.⁸²

Müellifin dilbilimsel tefsir çabasına, harf-i cerlerin cümleye kattığı anlamla ilgili izahları da dahildir. Örneğin Sâd sûresi 72. âyette “وَتَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي” cümlesindeki “min”in teb'iziyye anlamında olmayıp beyâniyye olduğu yönündeki izahı⁸³ bu türdendir. Aynı sûrenin 73. âyetindeki “الْمَلِكَةُ” kelimesindeki harf-i tarifin, istiğrak manasında olduğu,⁸⁴ lâmu'l-âkibe'nin anlama etkisini izahı⁸⁵ da bu kapsamdadır. Gramatik izah, âyetlerin yanı sıra konuyla alakalı hadislerde de titizlikle sürdürülmüştür. O, Allah'ın Âdem'i kendi suretinde yarattığını anlatan hadiste zamirin nereye râcî olduğuyla alakalı görüşleri incelemektedir. Ona göre zamirin Allah'a râcî olduğu

⁶⁹ Semîh Ebû Muğulî, *Kur'an'ın Dilleri -Kur'an'da Arapça Olmayan Kelimeler-*, çev. Muammer Erbaş (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 93-94.

⁷⁰ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/112.

⁷¹ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/122.

⁷² Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/323.

⁷³ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 2/50.

⁷⁴ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 2/51.

⁷⁵ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 2/73.

⁷⁶ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 2/263.

⁷⁷ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 3/414.

⁷⁸ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 4/110.

⁷⁹ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 4/130.

⁸⁰ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 4/202.

⁸¹ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 4/130.

⁸² Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 4/91.

⁸³ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/101.

⁸⁴ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/109.

⁸⁵ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 2/299.

yönündeki görüş hatalıdır.⁸⁶

Fonetik boyutu olması hasebiyle kırâat meselelerini de dilbilimsel tefsir başlığında ele almak uygundur. Hâlidî kırâat meselelerini nadiren ele almaktadır.⁸⁷ Kırâat izahlarının anlama odaklanması hasebiyle tefsire katkı sadedinde olduğu söylenebilir. Şuâra sûresi 149. âyetteki “فَارِهِينَ” kelimesinin okunuşuyla alakalı İbn Âmir (öl. 118/736) kıraatine göre okunduğunda mahir, becerikli anlamına; İbn Kesîr (öl. 120/738), Nâfi' (öl. 169/785) ve Ebû Amr (öl. 154/771) ve Ya'kûb (öl. 205/821) kıraatlerine göre elifsiz olarak okunduğunda mütekebbir anlamına⁸⁸ geldiğini söylemesi buna örnek gösterilebilir.

Âyetlerdeki kelime kullanımına dikkat eden Hâlidî, muhteva değişimini lafız farklılıkları üzerinden takip etmektedir. Kur'an'ın “imrae” kelimesini eşler arasında insicam olmadığında kullandığını söyleyen müellif, kadının doğuramamasını da insicamsızlık sebebi olarak görmektedir. Zekeriyyâ'ya henüz çocuk bahşedilmeden önce karısı âyette “امْرَأَتِي” şeklinde tanımlanırken, çocuk verildikten sonra “زَوْجَتُهُ” şeklinde anlatılmaktadır. Meryem sûresi 8. Âyette “imrae” kelimesi kullanılırken Enbiyâ sûresi 90. âyette “zevce” kelimesi vardır.⁸⁹ Seyyid Kutub'un Kur'ân kıssalarını tefsir ederken kelimelerin derinliklerine odaklandığı yönündeki tespit, ⁹⁰ Hâlidî için de geçerli olduğu söylenebilir. Kıssa yorumunda müellifin dilbilimsel tefsiri kullanmasının etkisini değerlendirdiğimizde genel itibariyle iki neticeden bahsedilebilir. Bunlardan ilki şudur: Hâlidî'nin kelimenin kökenine dair etimolojik izahları, kıssa yorumunu etkilememiştir. Çünkü bunlar, anlam düzeyinde tartışmaya açılmadan sadece kökenbilimsel açıdan yapılan açıklamalardır. İkinci netice ise şudur: Kelimenin anlamına yönelik izahlar ve manayı doğrudan şekillendiren yorumlar, kıssalarda kullanılan lafızların letâfetini vurguladığı için mana zenginliğini okura aktarma bakımından etkileyicidir.

4. Coğrafi Koordinat/Konum Belirleme Çabası

Hâlidî'nin Kur'ân kıssalarını tefsir ederken coğrafi konum belirleme çabası

⁸⁶ Hâlidî, *el-Kasasul-Kur'ânî*, 1/103.

⁸⁷ Hâlidî, *el-Kasasul-Kur'ânî*, 3/134; 3/572.

⁸⁸ Hâlidî, *el-Kasasul-Kur'ânî*, 1/274.

⁸⁹ Hâlidî, *el-Kasasul-Kur'ânî*, 4/122-126.

⁹⁰ Büşra Mutlu, *Seyyid Kutup ve İzzet Derveze'nin Tefsirlerinde Mekki ve Medeni Sureler Bağlamında Kur'ân Kıssaları*, (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 85.

dikkat çekmektedir. Kur'ân'da zikredilen yerlerin net konumlarını tespit edebilmek için rivâyet bilgilerine müracaat etmek, rivâyetlerin muhtelif muhtevaya sahip olması nedeniyle çözüm sunmamaktadır.⁹¹ Buna rağmen Hâlidî çeşitli kaynaklar yardımıyla konum belirlemeye çalışmaktadır. Coğrafi yer tespitlerinde bazen kaynak belirtir. Örneğin Medyen'e ve Ba'lebek'e dair izahında Yâkût el-Hamevî'nin (öl. 626/1229) *Mu'cemü'l-büldân*'ına başvurmuştur.⁹²

Hâlidî'nin konum belirleme çabalarına şunlar örnek gösterilebilir: İbn Abbas (öl. 68/687-88) , Katâde (öl. 117/735) ve İbn İshâk (öl. 151/768) rivâyetlerine dayanarak Ahkâf-kum tepelerinin Hadramevt ile Uman arasında olduğu,⁹³ Semûd kavminin yaşadığı Hicr bölgesinin, Hicâz'ın kuzey batısına düştüğü ve bu mekânın, Hz. Peygamber'in Medine'den Tebük'e giderken güzergahında olduğu ve Hz. Sâlih'in devesinin su içtiğinin kuyunun halen mevcut olduğu, günümüzde bu yerleşim yerinin Ūlâ diye isimlendirildiği⁹⁴ yönündeki bilgiler bu kapsamda sayılabilir. Aynı şekilde müellifin Kureyşli tüccarların yol güzergahının nispeten detaylı taslağını çıkarması⁹⁵ ve Sâmirî'den yola çıkarak Samerrâ şehrinin Nablus'a yakınlığından bahsetmesi⁹⁶ de bu kabilden bilgiler arasındadır. Ayrıca Nil ve Fırat arasında kalan toprakların mukaddesliği,⁹⁷ İsrâiloğullarının mukaddes toprakların hangi tarafında bulunduğu,⁹⁸ Hz. Mûsâ'nın kabrinin bulunduğu yerin Ürdün civarında olduğu,⁹⁹ Ninova'nın Irak'a yakınlığı,¹⁰⁰ Hz. Meryem'in doğum yaptığı yerin Beytullahim olduğu,¹⁰¹ Hz. İsa'nın deccali öldüreceği Lüd şehrinin yakınındaki şehirler,¹⁰² Medyen halkının yaşadığı yerin, Lût kavminin mekanına yakınlığı¹⁰³ şeklindeki bilgiler onun coğrafyaya ilgisini göstermektedir.

Müellifin coğrafyaya ilgisi yoğundur. Tevrat'ın Hz. İbrâhim'in şehirlerine dair

⁹¹ Ali Akpınar, *Kur'an Coğrafyası* (Ankara: Fecr Yayınları, 2002), 243.

⁹² Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 2/324; 4/99.

⁹³ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/228.

⁹⁴ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/274-275.

⁹⁵ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/522-523.

⁹⁶ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 3/160.

⁹⁷ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 3/274.

⁹⁸ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 3/338.

⁹⁹ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 3/340.

¹⁰⁰ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 4/36; 4/79.

¹⁰¹ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 4/240; 4/242.

¹⁰² Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 4/409.

¹⁰³ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 2/11; 2/22.

detaylı veriler içerdiğini¹⁰⁴ bilir. Tevrat'ın İsrâiloğullarının geçtikleri yerleri zikrettiğini bilen müellif, isrâiliyattan uzak kalmayı istese de coğrafyaya ilgisi onu bu konuda ikincil literatür aracılığıyla söz konusu bilgilere ulaştırmaktadır. Abdülvehhâb Neccâr'ın *Kasasü'l-Enbiyâ* adlı eseri üzerinden mezkûr isrâiliyat verisini elde eden Hâlidî, yine de bu bilgiler karşısında ihtiyatlı davranmak gerektiğini düşünmektedir.¹⁰⁵ Ya'küb'un oğlu Yûsuf'un kokusunu aldığı yeri tam olarak belirleyemeyeceğini,¹⁰⁶ iki denizin birleştiği yerin coğrafi haritalandırmasını yapmanın imkansızlığını¹⁰⁷ söyleyen Hâlidî aslında tefsirde belirlediği temel ilkelerine büyük ölçüde sadık kalmaktadır. Özellikle isrâiliyata karşı mesafesi ve mübhemât konusundaki tutumu ile bu tavrı örtüşmektedir.

5. İsrâiliyat Karşısı Söylem

Hicrî dördüncü asırda Mes'ûdî (öl. 345/956) tarafından kullanılan isrâiliyat terimine, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'den (öl. 543/1148) itibaren olumsuz bir anlam yüklendiği, İbn Teymiyye (öl. 728/1328) ile bunun vurgulandığı, son olarak İbn Kesîr ile bu olumsuz yaklaşımın pekiştirildiği bilinmektedir.¹⁰⁸

Bu bakış açısını benimseyen Hâlidî de isrâiliyat bilgisinin, Kur'ân'ın müşkilâtını çözmek için başvurulacak bir araç olmadığını¹⁰⁹ bizatihi Kur'ân'ın geçmiş kavimlerin kıssalarıyla alakalı detaylar hususunda Ehl-i kitabâ soru sormayı ve onlardan yararlanmayı nehyettiğini iddia etmektedir. Bu meyanda Kehf sûresi 22. âyette geçen “فَلَا تُمَارِفِ بِهِمْ إِلَّا مَرَاءَ ظَاهِرٍ وَلَا تَسْتَفْتِ” (Artık onlar hakkında gerçeği açıklama dışında tartışmaya girme ve onlarla ilgili bilgi isteme!)¹¹⁰ hitabını bu iddiasına kanıt olarak sunmaktadır. Her ne kadar âyette ilk muhatap Hz. Peygamber olsa da bütün Müslümanların söz konusu hitabın kapsamına girdiğini söyleyen yazar, yakinî bilgi sahibi olmayan Yahudi, Hıristiyan veya diğer dini gruplara Kur'ân kıssalarının tefsirinde müracaat edilmemesi gerektiğini dile getirmektedir.¹¹¹

İsrâiliyatın tasnifinde Muhammed Hüseyin ez-Zehbî'nin (öl. 1977) izinden giden Hâlidî, isrâiliyat bilgisini, sıhhat değeri açısından, dine muvafık yahut muhalif oluşuna göre ve tematik olmak üzere üç aşamada sıralamaktadır.

¹⁰⁴ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/375.

¹⁰⁵ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 3/88.

¹⁰⁶ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 2/232-233.

¹⁰⁷ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 3/307.

¹⁰⁸ Roberto Tottoli, “İslâmî Literatürde İsrâiliyyât Teriminin Kökeni ve Kullanımı”, çev. Mesut Kaya, *Marife* 2 (2010), 201-215.

¹⁰⁹ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/12.

¹¹⁰ *Kur'ân Yolu* (Erişim 10 Kasım 2023), el-Kehf 18/22.

¹¹¹ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/47-48.

Anlaşıldığına göre isrâiliyatı teknik bir bilgi olarak toptan reddetme tutumu sergilemeyen Hâlidî, bunun özellikle Kur'ân yorumunda kullanılmasına karşı çıkmaktadır. Bu doğrultuda Yahudilerin yalancılığından, tahrifinden, hakikati gizlemelerinden, Müslümanları kıskanmalarından, bilinçli bir şekilde hakikati terk etmelerinden, anlayışı-kavrayışı kıt tipler olarak tasvirinden ve onların bilgisinin zan ve vehimden ibaret olduğundan bahseden âyetleri Hâlidî, kendi tezine dayanak olarak sunmaktadır.¹¹²

Bunun yanı sıra Türkçeye *Kur'an Öyküleri* başlığıyla çevrilen kitabında yazar, isrâiliyatı, doğru olup olmaması bakımından ikiye ayırmaktadır. Bu tasnife göre Hz. Peygamber'in Tevrat'ta niteliklerine dair Ka'bu'l-Ahbâr'dan (öl. 32/652-53 [?]) nakledilen veri doğru iken Kafdağı hurafesi yalandır. Hâlidî, isrâiliyatı dine uygun olup olmaması bakımından ise üç kategoride sınıflandırmaktadır: 1. Kıyamet gününde yeryüzünün ekmek gibi olduğunu belirten makbul rivâyet 2. Allah'ın altı günde yerleri gökleri yarattıktan sonra yedinci günde dinlendiğini içeren ve kabul edilmeyen haber. 3. Dinin kabul veya reddetmediği hususlar.¹¹³

Hâlidî'ye göre tarihçiler bile geçmişte cereyan eden bütün olayları nakletmeye güç yetiremez, üstelik tarihsel süreçte hadiselerin kayda geçirilmesinde pek çok kopuk halkanın olması mümkündür. Durum bu minval üzereyken, ona göre isrâiliyat bilgisini, sıhhati soruşturmalı olan tarih bilgisinin üstüne konumlandırmak problemlili bir tutumdur.¹¹⁴ Ayrıca Kur'ân'ın bilgisiz yere konuşmaktan nehyeden İsrâ sûresi 36. âyeti de isrâiliyattan kaçınmak gerektiğine delildir. Zira Hâlidî'ye göre isrâiliyat da bilgiye dayanmayan bu kabilden bir sözdür.¹¹⁵ Müellif, isrâiliyattan kaçınmanın gerekliliğini temellendirirken âyetlerin yanı sıra sünnetten ve sahabenin bu meseleye dair uyarısından da destek almaktadır. Bu bağlamda Ehl-i kitabın Tevrat'ı İbranice okuyup Müslümanlar için Arapça tefsir ettiğini ve bunun üzerine Hz. Peygamber'in "Onları ne tasdik edin ne de yalanlayın, haktan gelene iman ettik deyin" şeklindeki ikazının gerçekleştiğini dile getirmektedir.¹¹⁶ Sözün söylendiği bağlama ve arka plana işaret eden yazar bahsi geçen hadisin farklı yorumlarını da ele almaktadır. Hadis metninde geçen ibarelerin delaletine dair, İmam-ı Şafii'den (öl. 204/820) İbn Hacer'e (öl. 852/1449) varıncaya kadar nakillerde bulunur. Hâlidî'ye göre hadisin maksadı, İsrâiloğullarının tarihiyle alakalı bilgilenmekten ibarettir.¹¹⁷ Ancak müellif söz konusu tarihin kapsamına

¹¹² Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/54-63.

¹¹³ Internet Archive (IA), "Kur'an Öyküleri" (Erişim 11 Ağustos 2023).

¹¹⁴ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/64.

¹¹⁵ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/65.

¹¹⁶ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/66-68.

¹¹⁷ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/70-74.

nebilere ve salihlere almamaktadır. Esasında onun, tarih bilgisinin kapsamını, herhangi bir kriter belirlemeden keyfî bir şekilde çizdiği söylenebilir.

Hâlidî isrâiliyata bağlı kalmamayı ilmî bir yöntem olarak sunmaktadır.¹¹⁸ Allah'ın kelâmını yalan ve iftiradan ibaret olan isrâiliyatla tefsir etmenin caiz olmadığı kanaatindedir.¹¹⁹ Bahsi geçen hadisi kendilerine alan açan, mübah kılan ve ruhsat sayan müfessirleri ve tarihçileri isrâiliyattan yararlanmaları nedeniyle eleştirmektedir.¹²⁰ Pek çok meseleyi ele alırken hurafeye ve isrâiliyata yönelmediğinin altını çizmektedir.¹²¹ Mesela İblis'in cennette meleklerin yanında yer alma sebebini belirlemenin imkansızlığını vurgularken buna gerekçe olarak isrâiliyat ve hurafe bilgisinden uzak durmayı göstermektedir.¹²² İsrâiliyat ve esâtir kelimelerini yan yana zikretmesi¹²³ manidardır. Esasında mit, efsane ve masal gibi kavramlar teknik olarak farklı anlamlara gelse¹²⁴ de Hâlidî bunlar arasındaki ayrımlara dikkat etmemektedir. Esfâr-ı Ahd-i Kadîm ile isrâiliyatın esâtirlerine bilgi değeri atfeden tarihçileri ve tefsircileri tenkit etmektedir.¹²⁵ Müellif kendisi isrâiliyat malzemesi naklettiyse bunu naklettiği veriyi tenkit amaçlı yapmaktadır.¹²⁶

Hz. İbrâhim'in hikayesini Kur'ân'ın başlattığı yerden ele almak gerektiğine değinen Hâlidî, her ne kadar Tevrat'ta onun nübüvvet öncesi sürecine dair veriler olsa da tahrif edilmiş bir kitap olması hasebiyle ona güvenilmeyeceğinin altını çizmektedir.¹²⁷

İsrâiliyat eleştirisi yapan müellif, yanlış anlaşılmanın önüne geçmek için yararlandığı kaynağı açıkça göstermektedir. Örneğin Hz. Adem'in eşinin adının Havvâ olduğunu sahih hadis kaynaklarından öğrendiğini¹²⁸ belirtmektedir.

Müellifin isrâiliyat karşıtı tutumunu, Havvâ'nın, Hz. Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldığıyla alakalı tartışmalarda da görmek mümkündür. Bu meselede isrâiliyata değinmeksizin hadisi ön planda tutarak tartışma yürütmektedir. Hz. Peygamber'den nakledilen hadisin, zahiri yorumlanması

¹¹⁸ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/49.

¹¹⁹ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 4/21.

¹²⁰ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/75.

¹²¹ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/131; 1/143; 1/181; 1/375; 3/70; 3/137; 3/243; 3/352; 4/96.

¹²² Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/111.

¹²³ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/180; 1/504; 2/282; 2/362.

¹²⁴ Rukiye Aysun İnan, "Mitoloji", *Dinler Tarihi*, ed. Ramazan Adıbelli (İstanbul: Lisans Yayınları, 2023), 1.

¹²⁵ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 3/277; 4/89.

¹²⁶ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 4/10.

¹²⁷ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/314.

¹²⁸ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/120.

sebebiyle yanlış anlaşıldığını düşünen Hâlidî'ye göre erkek de kadın da insanî özden yaratılmıştır.¹²⁹ Hâlidî, Havvâ'nın yaratılışı konusunda âyet ve hadislerin sarih olmadığını, nasların hakkında sustuğu bir başka deyişle müphem bıraktığı konuda konuşmanın uygun olmadığını söylemektedir.¹³⁰

Genel itibarıyla hadisler hususunda yazarın savunmacı bir tavrı bulunduğu söylenebilir. Bilhassa kadınların yaratılışındaki eğriliğin, maddi değil, manevî eğrilik olduğu yönünde tevile giderken¹³¹ ve "Havvâ olmasaydı kadın kocasına hıyanet etmezdi" hadisindeki¹³² hıyanetle kastedilenin zina olmayıp kadının din ve itaat hususunda hıyanet etmesi şeklinde yorumlarken,¹³³ bu tutum göze çarpar fakat bu tür yorumlardan müellifin kadın karşıtı bir anlayışta olduğu çıkarılmaz. Aksine Yûsuf sûresi 28. âyetteki "إِنَّ كَيْدَ كُنَّ عَظِيمٌ" cümlesinin Havvâ'nın bütün kızlarına teşmil edilemeyeceği, söz konusu ifadenin, deyyus bir adamın karısının kurnazlığı karşısındaki tutumunu yansıttığı¹³⁴ şeklinde tefsir etmektedir. Yine Hâlidî Âl-i İmrân sûresi 136. âyetteki "erkeğin kız gibi olmayacağı" mealindeki ifadeyi açıklarken de kadın-erkek üstünlüğü şeklinde yorum çıkarılamayacağını söylemektedir.¹³⁵

Müellif, Hz. Nûh'a iman edenlerin sayısı ve isimleri gibi faydasız bilgileri ashabin merak etmediğini bu türden bilgilerin bütün müphemliğiyle kalması gerektiğini söylemektedir.¹³⁶ Hz. Nûh'un gemisinin yapıldığı ağacın cinsi ve boyutları gibi detay hususların isrâiliyat ve esâtirde karşılığı olsa bile kendi nezdinde bir kıymeti olmadığını söylerken,¹³⁷ Ya'küb'un niye böyle isimlendirildiğini tespit etmek için isrâiliyata müracaât etmeyeceğini bildirirken,¹³⁸ Hz. Ya'küb'un diğer oğullarının adlarının isrâiliyyat ve Ahd-i

¹²⁹ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/122-123.

¹³⁰ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/125.

¹³¹ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/124.

¹³² Bahsi geçen rivâyetin senet ve metin tahlili üzerine araştırmalar yapılmıştır. Neticede mezkûr rivâyet, senet bakımından sahih olsa da Kur'ân'a ve sahih sünnetin naslarına aykırı olması hasebiyle kabul görmemiştir. bk. Emine Atak, *İsrailoğulları Olmasaydı Et Kokmazdı, Havva Olmasaydı Kadın Kocasına İhanet Etmezdi Rivâyetinin Hadis Tekniği Açısından Tahlili* (Adıyaman: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 1-62; Abdülhekim Öz, "İsrailoğullarını Yeren Bir Rivâyetin Tahlili" *Batman Akademi Dergisi* 5/2 (2021), 516-541.

¹³³ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/121.

¹³⁴ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 2/127.

¹³⁵ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 4/176.

¹³⁶ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/180.

¹³⁷ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/187.

¹³⁸ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 2/50.

Atîk'in Esfârlarında bulunsa da bunu araştırmayacağını¹³⁹ söylerken hep aynı ilkeye sadakat göstermektedir.

Müellifin isrâiliyat bilgisi karşısında akıl yürüterek, bunun makul olmadığını ispatlama durumundan bahsedilebilir. Mesela isrâiliyatta hem mümin hem de İsmail ve Hacer'den kurtulmak isteyen bir zalim şeklinde tasvir edilmesinden dolayı Sâre portresini çelişik görmektedir.¹⁴⁰ Fakat Hz. Mûsâ'nın elbiselerini çalıp kaçan taştan bahseden hadisi naklettiği zaman, burada zikredilen içerik hakkında aynı akıl yürütmeyi yapmaz. Çünkü ona göre içeriğin makuliyet düzeyi değil bilginin kaynağı önemlidir.¹⁴¹

Hâlidî'ye göre Âd kavminin boyu posu, gücü kuvveti hakkında tahmin yürütmek isrâiliyat ve esatir,¹⁴² Hz. Lût'un kızlarıyla kastedilenin kimler olduğunun tespiti isrâiliyat ve esatir,¹⁴³ Yusuf'un çocukken hırsızlık yaptığı bilgisi isrâiliyattır.¹⁴⁴ Anlaşıldığı kadarıyla, Kur'ân yorumunda fayda sağlamayacak bu türden bilgiler isrâiliyat kategorisinde sınıflandırılır.

Her ne kadar müellif kendisini isrâiliyat karşıtı bir yere konumlandırırsa da bundan kaçınmadığı durumlar da vardır. Mesela Babil kralı Nemrut'un burnundan beyine giren sivrisinekle helak olduğu bilgisinde isrâiliyattan kaçınmamıştır.¹⁴⁵ Isrâiliyattan kaçındığı yerlerde ise hayal gücüne başvurduğu olmuştur. Hz. Mûsâ'nın annesinin Firavun sarayına çocuğunu emzirmek üzere çağrıldığı esnadaki halini tasvir ederken isrâiliyattan yararlanmasa da hayal gücüne dayandığını gösteren betimlemeler ve duygu tahlilleri çoktur.¹⁴⁶ Benzer şekilde Kasas sûresi 23. âyette hayvanlarını suyun ötesinde tutan iki kadını tasvir ederken canlı betimlemelerle detaya girmektedir. Hayvanların suya her defa yaklaşmasında kadınların onları bundan engellediğini söyleyen yazar, bu bilginin kaynağını aktarmamaktadır. Bu noktada, isrâiliyatın bıraktığı boşluğu, müellifin hayal gücünün doldurup doldurmadığı hususu şüphe uyandırmaktadır.¹⁴⁷

Kasas sûresi 19. âyette Hz. Musa ile diyalogu zikredilen şahsa dair detay bilgiler veren Hâlidî, bu bilginin kaynağını açıklamaz. Hayal gücüne dayandığını düşündüren yazarın bu tavrı, isrâili bilgiden faydalanıp faydalanmadığı

¹³⁹ Hâlidî, *el-Kasas'ı'l-Kur'ânî*, 2/63; 2/73.

¹⁴⁰ Hâlidî, *el-Kasas'ı'l-Kur'ânî*, 1/385.

¹⁴¹ Hâlidî, *el-Kasas'ı'l-Kur'ânî*, 3/345.

¹⁴² Hâlidî, *el-Kasas'ı'l-Kur'ânî*, 1/237.

¹⁴³ Hâlidî, *el-Kasas'ı'l-Kur'ânî*, 1/503.

¹⁴⁴ Hâlidî, *el-Kasas'ı'l-Kur'ânî*, 2/209.

¹⁴⁵ Hâlidî, *el-Kasas'ı'l-Kur'ânî*, 1/337.

¹⁴⁶ Hâlidî, *el-Kasas'ı'l-Kur'ânî*, 1/305.

¹⁴⁷ Hâlidî, *el-Kasas'ı'l-Kur'ânî*, 2/327.

hususunda okuru şüpheye düşürür. Müellifin kendi koyduğu ilkeye uyup uymadığı şüphesine düşmek mümkündür.¹⁴⁸ Benzer şekilde müellif, Sâmirî'nin buzağı yapma sürecinde muhataplarını ikna ederken kullandığı ifadeleri aktarırken bu bilgilerin kaynağını vermez.¹⁴⁹ Burada da isrâiliyattan yararlanma ihtimalini akla getirir.

Hz. İbrâhim'in kurban edilen oğlunun İshak olduğunu iddia edenlerin, Ka'bu'l-Ahbâr'dan veya Ehl-i kitabın suhufundan yararlandıklarını söylemektedir.¹⁵⁰ İsrâiliyyat kaynaklarından haberdar olduğunu fark ettirmesine rağmen bundan yararlanmama noktasında ısrarcıdır.¹⁵¹ Örneğin Hz. Ya'küb'un kıssasındaki mübhemâtle alakalı Kur'ân'da ve hadiste olmayan bilgilerin, Ahd-i Kadîm'in Sefri't-tekvin kısmında bulunduğunu¹⁵² ve Sefri'l-hurûc'ta Hârûn'a iftira sadedinde yalan yanlış bilgilerin geçtiğini¹⁵³ söylemektedir. Yahudi din adamlar tarafından derlenen Sefri't-tekvin'de geçen Ya'küb'un Rable gürüşmesini anlatan isrâilî rivâyetlere itibar etmemektedir. Zira Yahudilerin Allah tasavvuru, ona karşı küfür içermektedir.¹⁵⁴ Tâlût ve Câlût kıssasına dair birinci ve ikinci Samuel sifirlerindeki bilgiden haberdar olduğu halde, bunları isrâiliyyat olarak tanımladığı için istifade edilecek bilgi kategorisinde görmemektedir.¹⁵⁵

Hz. Muhammed'in Kitab-ı Mukaddes'te zikredildiği konusunda ise Keldânî rahip David Benjamin'in yazdıklarından kanıt getirmektedir. Söz konusu şahsın yazdıkları Hz. Muhammed'in beşaretini tasdikler mahiyettedir. Hâlidî bu meseleyle alakalı sayfalarca nakil ve izaha yer vermektedir.¹⁵⁶ Aynı şekilde Hz. İsâ'nın göğe yükseltilmesi konusunda İncillerin çelişkili yorumlara yer verdikleri Barnaba İncili'nin bu noktada onlardan ayrıştığına dikkat çekmektedir.¹⁵⁷ Çağdaş dönemde isrâiliyyatın tefsirde kullanımına yönelik eleştirilerin bir yandan da beraberinde Ehl-i kitabın kaynaklarına ilgiyi

¹⁴⁸ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 2/320.

¹⁴⁹ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 3/173.

¹⁵⁰ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 1/401.

¹⁵¹ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 3/160; 3/195; 3/398; 3/487; 3/489; 3/500; 3/502; 3/512; 4/20; 4/35; 4/130; 4/154; 4/158-159.

¹⁵² Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 2/49.

¹⁵³ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 3/180.

¹⁵⁴ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 2/51-52.

¹⁵⁵ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 3/372.

¹⁵⁶ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 4/ 341-346.

¹⁵⁷ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 4/383-386.

beraberinde getirdiğini iddia eden Mesut Kaya'nın tespiti¹⁵⁸ Hâlidî bağlamında da geçerlidir. Zira müellif kendi ilgisi doğrultusunda az da olsa söz konusu verileri zikretmektedir.

Yazarın isrâiliyat karşısındaki tutumu, Kutsal Kitabı mitolojik öğelerden arındırma ve ondaki mitolojik unsurları sembolik bir bakış açısıyla yeniden yorumlama anlamında kullanılan demitolojizasyon işini¹⁵⁹ hatırlatmaktadır. Tıpkı Kutsal Kitap'taki irrasyonel unsurların ayıklanması gibi Hâlidî de adeta tefsirin mitolojisi olarak gördüğü isrâiliyat verileri karşısında tefsirin demitolojizasyonunu yapmaktadır.

6. İçtimâî Tefsir Eğilimi ve Çağdaş Meselelere Atıflar

İçtimâî tefsir ekolü, on sekizinci yüzyıl sonrası süreçte ortaya çıkan materyalist ve pozitivist ideolojilerin karşısında İslâmî diriliş hareketini hedefleyen bir eğilimdir. Cemâleddin Efgânî (öl. 1897) ve Muhammed Abduh'un (öl. 1905) fikri mimarlığını üstlendiği bu oluşum, Kur'ân yorumunda belli ilkeler belirlemiştir. Örneğin Kur'ân'ın hidâyet işlevini vurgulamak, akli tefsirde fonksiyonel kılmak, anlam ve hükümlerin umûmiliğine riâyet etmek, süre ve konu bütünlüğünü gözetmek, müteşâbih âyetlerin tefsirinde selefî çizginin izinde olmak, Kur'ân'a yapılan eleştiri ve onun hakkındaki iddiaları savunmak ve cevaplar vermek bu ilkeler arasında sayılabilir. Aynı zamanda söz konusu tefsir akımı, Kur'ân'ı ve nebevî sünneti merkeze alan bu oluşum; aklın ve maslahatın öncelenmesini, isrâiliyât rivâyetlerinden kaçınılmasını ve toplumsal yapının inşasında Kur'ân'ın rehberliğinin esas alınmasını vurgular. İçtimâî tefsir ekolünün üzerinde durduğu bazı meseleler şunlardır: Ekonomik bilincin ıslahı, hürriyet ve eşitlik, kadın, eğitim ve öğretim ıslahı, yönetim sorunu, adalet ve emanet, içtihad, vahdet, cihad.¹⁶⁰ İçtimâî tefsir eğilimi, tarih disiplinine önem verir. Bu meyanda Kur'ân kıssalarında anlatılan iman-inkâr, hidâyet-dalalet, izzet-zillet gibi durumlara odaklanıp bunlardan ibret çıkarmanın gerekliliğinin üzerinde durur.¹⁶¹ Bu hususların neredeyse hemen hepsinin Hâlidî'nin kıssa yorumunda bulunduğu söylenebilir. Örneğin Hz. Sâlih'in kavmindeki inkarcılara cevabının, batılla mücadele eden her ıslahçı davetçinin tutunacağı bir yol olduğunu¹⁶² belirten müellifin bu mesaj kaygısı

¹⁵⁸ Mesut Kaya, *Çağdaş Tefsirlerde İsrâiliyat Eleştirisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 535-536.

¹⁵⁹ Şehmar Demir, "Kitab-ı Mukaddes'i Mitolojik Unsurlardan Arındırma Çabası ve Kur'ân Kıssalarının Tarihi Gerçekliği", *İslâmî İlimler Dergisi* 9/1 (2014), 104.

¹⁶⁰ Orhan Atalay, *20. Yüzyıl Tefsir Akımı (İçtimâî Tefsir)* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2004), 5-6, 286-286.

¹⁶¹ Atalay, *20. Yüzyıl Tefsir Akımı (İçtimâî Tefsir)*, 122.

¹⁶² Hâlidî, *el-Kasas'ı-Kur'ânî*, 1/285.

içtimâî tefsire dahildir. Firavun'un cesedini bulan Maurice Bucaille'dan ve cesedin günümüze kadar ulaşmasının ibretlerinden bahsetmektedir.¹⁶³ Helak edilen kavimlerden geriye kalan eserler karşısında Müslümanın tutumunun nasıl olması gerektiğine dair nasihat üslubuyla yol göstermesi, sosyal mesaj anlamına gelmektedir. Söz konusu eserlere hayranlıkla bakmak ve şenlikler düzenleyerek onların hatasını tekrarlamak gibi tenkitler de bunun göstergesidir.¹⁶⁴

Toplumsal problemleri tefsirin gündemine taşımayı ödev addeden içtimâî tefsir ekolü, modern ilimlerin etkisinde kalmaları ve sahih rivâyetlere gereken önemi vermemeleri nedeniyle eleştirilmiştir.¹⁶⁵ Hâlidî'nin bu eleştiriden muaf olduğu söylenebilir. Hadis ve bilimsel veri arasında kaldığı zaman genellikle tercihi ilkinden yanadır. Örneğin Hz. Âdem'in boyunun, cennette ve dünyada 60 zira yani 42 metre olduğunu hadise¹⁶⁶ dayanarak aktaran Hâlidî, süreç içerisinde insanların boyunun kıaldığını iddia ediyor. Ona göre "insanların Hz. Âdem'den bu yana boylarının kıalmaya devam ettiğini" anlatan hadis, Darwin nazariyesinin aksini iddia etmektedir.¹⁶⁷ Müellif, bilim-din tartışmalarını gündeme getirecek konularda bazen meselenin en uzak yönüne temas etmektedir. Mesela "İsrailoğulları olmasa et kokmazdı" hadisini açıklarken o dönemde etleri muhafaza edebilecekleri buzdolabı ve dondurucunun yokluğundan bahsetmektedir.¹⁶⁸ Kur'ân kıssalarına yönelik bir kitapta okurun, nispeten konuyla ilgisiz diyebileceğimiz bir yorumla karşılaşması pek muhtemel değildir.

Din-bilim karşıtlığı üzerinden ele almasa da Hâlidî'nin, konuya uzak izahlar silsilesinde zikredebileceğimiz başka yorumları da vardır. Mesela İsrailoğullarının soğan sarımsak talebi bağlamında, nane ve maydanoz gibi yeşilliklerin iştah açıcı ve sindirimi kolaylaştırıcı etkilerine varıncaya kadar detay meselelere girmektedir.¹⁶⁹ Benzer şekilde Şuâra sûresi 148. âyetteki "هَضِيمٌ" kelimesine dayanarak hurmanın sindirim sistemi için faydasından

¹⁶³ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 3/107.

¹⁶⁴ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/298.

¹⁶⁵ Mehmet Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri* (Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2008), 82-89.

¹⁶⁶ Hz. Âdem'in boyunun altmış zira olduğunu bildiren nakillerin senet ve metin yönünden sahih olsa da bunun, mânevî azamet ve bereketi ifade ettiği yahut Hz. Âdem'in cennetteki boyuna delalet ettiği şeklinde yorum yapılmıştır. bk. Yunus Emre Gördük, "Hz. Âdem'in Boyu ile İlgili Rivâyetler Üzerine", *Ekev Akademi Dergisi* 17/56 (2013), 121-133.

¹⁶⁷ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/103.

¹⁶⁸ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/121.

¹⁶⁹ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 3/237.

âyetin bahsettiğini, Hz. Sâlih'in binlerce yıl önce belirttiğini¹⁷⁰ söylemektedir.

Çağdaş sorunlar ve güncel problemler Hâlidî'nin gündemindedir. Topluma bulaşan modern vebanın AIDS olduğunu söyleyen müellif, iffet ve temizlikten başka ilacı olmayan bu hastalığın İslâmî çerçeveye riâyet etmemekten kaynaklandığını iddia etmektedir.¹⁷¹

İslam'da kadın konusu da kıssaların tefsiri bağlamında zikredilmektedir. Hz. Mûsâ'nın annesinin çocuğunu emzirmesi meselesinden hareketle "günümüz kadınları emzirmenin önemini bilseler keşke"¹⁷² temennisinde bulunmaktadır. Kadının çalışıp çalışmaması gerektiği yönündeki tartışmalar da bu minvalde ele alınmaktadır.¹⁷³

Kıssalar, fikhî hüküm çıkarmak için veri sağlar mı sorusuna Hâlidî, Kasas sûresinde Mûsâ ve medyenli iki kız arasındaki diyalog üzerinden cevap verir. Ona göre söz konusu diyalogdan hareketle kadın-erkek karışık ortamlara ve konuşmalara cevaz verilemez. Kadının fitratının erkeklerle konuşmamak üzerine olduğunu iddia eden yazar ahlaklı kadının, erkeklerle karışık ortamda çalışmayı fitratı gereği kabul etmeyeceğini ve kadın için evinde oturmanın esas ve makbul olduğunu ifade etmektedir. Hatta bu iddiasını desteklemek üzere şiir zikrederek kadın-erkek mukayesesine girişmektedir. Kadının sadece zaruri durumlarda çalışabileceğini düşünen yazarın¹⁷⁴ bu tutumunun toplumların sosyolojisi ve kültürel arka planları gibi hususları öteleyen keyfi bir bakış açısının ürünü olduğu söylenebilir. Müellifin mezkûr diyalog üzerinden zorlama yorumlara gittiğini söylemek mümkündür. Nitekim Hz. Mûsâ'yı çağırmaya giden kızın bu işi yaparken çok zorlandığını, fitratıyla ve tabiatıyla uyuşmayan bu işi evde hizmetçi benzeri bir görevli olmadığı için mecburen yaptığını iddia emektedir.¹⁷⁵ Bahsi geçen örnek özelinde Hâlidî'nin kıssadan fikhî hüküm çıkarma eğiliminde olduğu söylenebilir. Ayrıca yazar bu mesele üzerinden Müslüman kadının şahsiyeti ve fitratı hakkında öğüt ve vaaz içerikli tahlillere yer vermektedir.¹⁷⁶ Musa ve Medyenli kız arasındaki konuşmayı tasvir ederken hayal gücünden beslendiğini söylemek mümkündür. Mesela Medyenli kızın babasının talebini ilettikten sonra müthiş bir ferahlama hissettiğini, ağır bir yükten arındığını ve erkeklerin yapması gereken bu tuhaf işi tamamladığını aktaran yazar, bu hissî tahlillere herhangi

¹⁷⁰ Hâlidî, *el-Kasas'ı-Kur'ânî*, 1/277.

¹⁷¹ Hâlidî, *el-Kasas'ı-Kur'ânî*, 1/488.

¹⁷² Hâlidî, *el-Kasas'ı-Kur'ânî*, 2/286.

¹⁷³ Hâlidî, *el-Kasas'ı-Kur'ânî*, 2/329-330.

¹⁷⁴ Hâlidî, *el-Kasas'ı-Kur'ânî*, 2/329-330.

¹⁷⁵ Hâlidî, *el-Kasas'ı-Kur'ânî*, 2/331.

¹⁷⁶ Hâlidî, *el-Kasas'ı-Kur'ânî*, 2/333.

bir kaynak göstermez.¹⁷⁷

Hâlidî günümüzde Âd kavmi gibi davrananları örnekleme sadedinde İspanya, Portekiz, Hollanda, İngiltere, Fransa, Nazi Hitler Almanyası ve Sosyalist Sovyetler C. Birliğini zikretmektedir. Söz konusu devletlerin “bizden daha güçlü kim var!” mantığıyla hareket ettiğini düşünen Hâlidî, Amerika karşıtlığını da bu eleştiri bağlamında dile getirir. Ona göre ötekini köleleştirmek için bütün kuvvetini kullanan Amerika ve bölgedeki devletleri ve halklarını köleleştiren Yahudiler, Fussilet sûresi 15. âyetteki “مَنْ أَشَدُّ مِرًا قُوَّةً” ifadesinin çağdaş versiyonlarıdır. Seyyid Kutub’u hatırlatan Amerika karşıtlığı ve geçmiş kavimlerle günümüzdeki toplumların mukayesesine dayanan tahliller ictimâî tefsir ekolünün yorum anlayışı içerisinde değerlendirilebilir. Nitekim Hâlidî mesaj ve ders verme kaygısıyla Amerika’yı ve Yahudileri bekleyen şeyin, tıpkı Âd kavminin sonu gibi olacağını, Allah’ın sünnetinin işleyeceğini belirtmektedir.¹⁷⁸ *Kasasü'l-Kur’ân*’ın muhtelif yerlerinde yeryüzünün sömürgeleştirilmesi bağlamında batı karşıtlığını dile getirmektedir. Sömürgeciliğin/kolonyalizmin batılı ve çağdaş bir kavram olduğunu düşünen Hâlidî, mevcut batılı devletlerin yaptığını; bir yeri mamur hale getirmek değil, tam tersine bir şeyi kökünden kazımak şeklinde değerlendirmektedir. Mümin ve kafir karşıtlığı üzerinden yeryüzünü ihya ve tahrip etme mukayesesini yapmaktadır.¹⁷⁹

Hâlidî’nin idarî ve adlî konuları, kıssalar bağlamında güncel okumaya tabi tuttuğu söylenebilir. Yûsuf Aleyhisselam’ın hapiste tutuklu olduğunu anlatırken her dönemde zalimlerin yönteminin hapis ve tutuklama olduğu yönündeki ibaresi¹⁸⁰ de güncele atıf kabul edilebilir. Yönetim şekillerine dair izahları da bu kapsamda anılabilir.

Sebe melikesinin yönetim şeklinin bugün demokrasi diye adlandırılan sisteme benzediğini iddia etmektedir. Demokrasiye yönelik olumsuz bir imada bulunmayan yazar, Sebe melikesinin günümüzden hayli uzak bir zaman öncesinde üstelik Allah’ı inkâr ettiği halde böyle bir sistem kurmasını meziyet olarak değerlendirmektedir.¹⁸¹ İslam öncesi Yemen’de kurulan devletler genel itibarıyla feodal bir yapıyla yönetilirken beraberinde danışma meclisi niteliğinde bir kurumun etkinliğinin olduğu bilinmektedir.¹⁸²

¹⁷⁷ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur’ânî*, 2/334-335.

¹⁷⁸ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur’ânî*, 1/238.

¹⁷⁹ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur’ânî*, 1/278.

¹⁸⁰ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur’ânî*, 2/142.

¹⁸¹ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur’ânî*, 3/542.

¹⁸² Elif Yazıcı, *Yemen’le İlgili Kur’ân Kıssaları* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2020), 153.

Şuâra sûresi 23-28. âyetlerdeki Mûsâ-Firavun tartışmasının “çağdaş tabirle demokratik biçimde” gerçekleştiğini söylemektedir. Her zaman ve her mekânda zorbarların üslubunun Firavun'unüne benzediğini düşünmektedir.¹⁸³ Yazar alaycı denilebilecek bir üslupla “demokrat Firavun'un soylulardan emir aldığı” iddia etmektedir.¹⁸⁴ Firavun'un tutumunun, cahilî Firavun sisteminde ilkel formuyla demokratik bir oyuna benzetmektedir.¹⁸⁵ “Demokratik Firavun”¹⁸⁶ şeklindeki vurgular da mevcut yönetim biçimlerine kısas tahlilleri üzerinden bir gönderme sayılabilir. Zaten yazar “çağdaş kavramlarla ifade edecek olursak Firavun'un esasında gösterişten ibaret olan izin isteme ve danışma şeklindeki davranışları demokratik muameledir”¹⁸⁷ şeklinde bunu net bir biçimde ifade etmektedir. Hâlidî'nin, Firavun ve güncel meselelerle kurduğu irtibat demokrasiden ibaret değildir. Rus, Marksist kozmonot Yuri Alekseyeviç Gagarin ile Firavun arasında karşılaştırma yapar. Söz konusu mukayesede; uzaya çıkan ve kâinatın muhteşemliğinden büyülenen Gagarin, bu evrenin bir yaratıcısı olması gerektiğini itiraf etmiştir. Firavun ise gökyüzüne çıktığı halde Allah'ı bulamadığını iddia etmiştir.¹⁸⁸ Demokrasi, cumhuriyet rejimi, şûrâ ve parlamento gibi yönetim biçimlerine atıf yapan içtimaî tefsir ekolünün¹⁸⁹ izleri Hâlidî'nin kısas yorumunda tezahür etmektedir.

Günümüzde Kudüs'te öncelikle kimin hak sahibi olduğuna atıf yapması da güncel konular arasında zikredilebilir. Hz. İbrâhim zamanından beri İslam beldesi olan Kudüs'te Müslümanların, Yahudi ve Hıristiyanlara nispetle öncelikli hak sahibi olduğunu iddia etmektedir.¹⁹⁰ Zulümleri ve inkarları sebebiyle Yahudilerin imâmet rolünü ve mukaddes topraklardaki haklarını kaybettiklerini söylemektedir.¹⁹¹ Ya'küb'un vârisi olmaya sadece Müslümanların layık olduğunu¹⁹² söylerken de aynı tezi tekrarlamaktadır.

Günümüzdeki Yahudilerin, İsrâiloğullarının soyundan geldikleri yönündeki iddiayı asılsız bulan Hâlidî, bunların sonradan Yahudileştiği kanaatindedir. Bunları, zalim, kafir, tahrifçi ve yalancı gibi sıfatlar eşliğinde anmaktadır.¹⁹³

¹⁸³ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 2/419-420.

¹⁸⁴ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 2/423.

¹⁸⁵ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 2/431.

¹⁸⁶ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 2/485.

¹⁸⁷ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 2/486.

¹⁸⁸ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 2/500-501.

¹⁸⁹ Atalay, 20. *Yüzyıl Tefsir Akımı (İçtimâî Tefsir)*, 171-178.

¹⁹⁰ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/415.

¹⁹¹ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/445.

¹⁹² Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 2/70.

¹⁹³ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 2/62-63.

Günümüzde Yahudi-Arap ilişkilerine atıf yapan yazar, Yahudi tabiatının ezelden beri değişmeyen tuhaflığından şikâyet etmektedir. Bu bağlamda Mısır ile Yahudiler arasında imzalanan Kamp David sözleşmesinden, Filistinlilerle imzalanan Oslo I ve Oslo II anlaşmalarına varıncaya kadar yakın siyasi tarihin verilerine değinmektedir. Bu bilgileri, İsrâiloğullarının karakterini izah maksadıyla ve onlarla anlaşma yapma çabasının vakit ve emek israfı olduğunu belirtmek için yapmaktadır.¹⁹⁴ Mâide sûresi 22. âyetin tefsirinde Yahudilerin işgal edip kendi devletlerini kurdukları Filistin'in özgürlüğü için bir şey yapmayan günümüz Araplarını ve Müslümanlarını tembellikle ve korkaklıkla nitelemektedir. Tıpkı âyette kavminin Mûsâ'ya dediği gibi günümüz Müslümanları da "onlar oradan çıkmadıkça biz girmeyiz" demektedir.¹⁹⁵ Filistin meselesinde muasır Müslümanların korkak ve zayıf karakterli İsrâiloğullarının izinden gittiklerini vurgulu bir biçimde belirtmektedir.¹⁹⁶ Bahsi geçen Müslümanlara hitap eden günümüz davetçilerinin, cihat ve özgürlük çağrısında bulunurken kendilerini anlamayan kitle karşısında emeklerini boşa sarf ettiklerini düşünmektedir. Cihat çağrısına icabet etmeyen, bu dile karşı kör ve sağır kesilen bir kitleye hitap etmek ona göre anlamsızdır.¹⁹⁷ Siyaseten güçlü olmanın getirilerini göz önünde bulunduran Hâlidî'nin Araplara yönelttiği eleştiriler karşısında, kendisinden altı asır önce vefat eden tarihçi, sosyolog ve siyaset teorisi üzerine emek veren İbn Haldûn'un (öl. 808/1406) düşüncelerini hatırlamak isabetli olabilir. Onun siyasete en uzak millet olarak gösterdiği Araplar, göçebe yapıları ve dini unutmaları nedeniyle devlet kurma ve yönetme becerisinden uzaktır.¹⁹⁸ Yahudilerin devlet tecrübesi üzerinden yaptığı tahliller de İbn Haldûn'un yorumuyla örtüşmektedir. Hâlidî, Hz. Süleyman kıssasını ele alırken Yahudilerin devlet tecrübesinin tarihsel süreç içerisindeki vaziyetine işaret etmektedir. Buna göre pek uzun soluklu olmayan tecrübeleri Allah'ın azabı ve gazabıyla neticelenmiştir.¹⁹⁹

Hâlidî'nin isrâiliyat karşıtlığı ve Yahudilere yönelik yaklaşımı arasında bir irtibat kurulmaz. En azından yazarın bu kabilden bir yoruma alan açtığı söylenemez. Bilindiği üzere Ebû Reyve (öl.1970) ilk isrâiliyat ravilerini, ilk siyonistler olarak takdim etmektedir. Onun entelektüel ilgisi ile çağdaş Filistin sorunu arasında

¹⁹⁴ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 3/265-266.

¹⁹⁵ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 3/279.

¹⁹⁶ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 3/284.

¹⁹⁷ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 3/289.

¹⁹⁸ Sümeyye Sevinç, *İbn Haldûn'da Tarih, Toplum ve Kur'ân* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları 2021), 205.

¹⁹⁹ Hâlidî, *el-Kasasu'l-Kur'ânî*, 3/576.

irtibat kurması ahistorik bir perspektif olması nedeniyle tenkit edilmiştir.²⁰⁰

Hâlidî, Karunca iktisâdî sistemden bahisle on sekizinci yüzyılda bir grup Fransız iktisatçının kullandığı meşhur “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler”²⁰¹ deyişinin, çağdaş cahiliyyenin sloganı olduğunu söylemektedir.²⁰² Hûd sûresi 87. âyette Şuayb peygambere muhataplarının itirazlarını tefsir ederken müellif, canlı bir anlatım yolunu benimsemiştir. Özellikle muhatapla kurduğu ilişkiyi yansıtmaya bakımından Seyyid Kutub'u çağrıştıran yorumlarından bahsedilebilir. Dinin iktisâdî ve ticarî hayata müdahalesine tepki gösterenlerin vaziyetini izah ettiği kısımlar bunun ispatıdır. Medyenlilerin çağdaş versiyonlarına atıfla âyeti güncel okumaya tabi tutmaktadır. Günümüzde İslâm'ın ticarî hayata karışmasından rahatsızlık duyanların itirazlarından bahsederek kıssanın ana fikrini ve özetini bugüne taşımaktadır.²⁰³

7. Mübhemâtü'l-Kur'ân Vurgusu

Kur'ân'da sarih bir şekilde belirtilmeyip zamir, işaret isimleri, zaman ve mekân isimleri, künye, lakap ve vasıf gibi kapalı kelime ve ifadelerle zikredilen hususlar “mübhemâtü'l-Kur'ân” diye adlandırılır.²⁰⁴ Müellif, cevabı olmayan bazı soruları mübhemât kapsamında görür.²⁰⁵ Mesela, Allah Âdem'e her bir şeyin ismini ezberletirken sözlüğü mü ezberletmiştir? Yahut sadece onun ihtiyaç duyduğu kelimeleri mi ezberletmiştir? Yahut da Âdem'e kelimeleri ezber dışında başka bir yolla mı vermiştir? Yazara göre bu ve bunun gibi soruların cevabı yoktur, bunlar mübhemât kapsamındadır.²⁰⁶ Yazarın, Kur'ân kıssalarının mübhemâtı başlığı altında gördüğü hususlar arasında şunlar sayılabilir: Hz. Nûh'un çocuklarının adı, sayısı, eşinin ve anne-babasının adları,²⁰⁷ Hz. Hûd'un davetine icabet edenlerin sayısı,²⁰⁸ Hûd'un kabrinin

²⁰⁰ Ronald. L Netler, “İlk Dönem İslâm'ı, Çağdaş İslam ve Yahudilik: Çağdaş İslam Düşüncesinde İsrailiyyat”, çev. Mesut Kaya, *Marife* 3 (2011), 191-203.

²⁰¹ Fransızca Laissez-faire, (bırakınız yapsınlar) bireylerin ve toplumun ekonomik işlerine asgari düzeyde hükümet müdahalesi politikası anlamında kullanılır. bk. The Editors of Encyclopaedia, “Laissez-faire”, *Encyclopedia Britannica* (Erişim 10 Kasım 2023).

²⁰² Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 3/54.

²⁰³ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 2/19-20.

²⁰⁴ Abdulhamit Birışık, Hüseyin Abdülhâdî Muhammed, “Mübhemâtü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Kasım 2023).

²⁰⁵ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/187; 4/97; 4/106; 4/111.

²⁰⁶ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/107.

²⁰⁷ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/157.

²⁰⁸ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/245.

nerede olduğu, Âd kavminin helakinden sonra Hûd'un ne kadar yaşadığı,²⁰⁹ Hz. İbrâhim ve Hz. Lût arasındaki bağın mahiyeti,²¹⁰ Hz. Yûsuf'un atıldığı kuyunun yeri,²¹¹ Yûsuf'un azizin evinde kaldığı süre,²¹² azizin karısının adı, iman ettikten sonraki süreci, Hz. Yûsuf ile evlenip evlenmediği,²¹³ Mısır'ın kapıları,²¹⁴ Yûsuf'un vefatıyla alakalı bilgiler,²¹⁵ Yûsuf'un kabrinin nerede olduğu,²¹⁶ Firavun'un karısının Arap olup olmadığı, Mûsâ'yı evlat edinip edinmediği,²¹⁷ Firavun'un karısı Asiy'e'nin kısır olup olmadığı,²¹⁸ Mûsâ'ya ikramda bulunan Medyenli şahsın Şuayb veya salih bir kişi olup olmadığı,²¹⁹ Firavun'un adının Ramses II olup olmadığı,²²⁰ Sâmirî'nin kimliği,²²¹ Tâlût'un sınıdığı nehrin adı,²²² Neml vadisinin yeri,²²³ ifritin adı, görevi,²²⁴ Zekeriyâ'nın vefatı,²²⁵ Yahyâ'nın vefatı,²²⁶ İmrân'ın karısının adı.²²⁷

Müellif, Bakara sûresi 35. âyette zikredilen ağacın ne olduğunu bilmekte fayda olsaydı bunu Kur'ân'ın söyleyeceğini²²⁸ Ya'kûb'un oğullarının şehre farklı kapılardan girmesindeki gerekçenin müphemliği ve bizatihi Kur'ân'ın bunu müphem kıldığı çünkü bunun faydasız bilgi kategorisinde olduğunu²²⁹ iddia etmektedir.

Kur'ân'ın sustuğu konular hakkında konuşmamayı ilke edinen yazar²³⁰

²⁰⁹ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/261, 1/269.

²¹⁰ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/478.

²¹¹ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 2/99.

²¹² Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 2/113.

²¹³ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 2/176.

²¹⁴ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 2/196.

²¹⁵ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 2/254.

²¹⁶ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 2/256.

²¹⁷ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 2/295.

²¹⁸ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 2/296.

²¹⁹ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 2/339.

²²⁰ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 2/390.

²²¹ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 3/160.

²²² Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 3/385.

²²³ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 3/518.

²²⁴ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 3/551.

²²⁵ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 4/154.

²²⁶ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 4/157.

²²⁷ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 4/173.

²²⁸ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/126.

²²⁹ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 2/198.

²³⁰ Hâlidî, *el-Kasasü'l-Kur'ânî*, 1/222; 1/261; 1/478; 3/332; 3/383; 3/531; 4/285; 4/333.

Kur'ân'ın müphem bıraktığını müphem bırakmaktan, sahabenin anladığı şekilde anlamaktan ve onların sustuğu konularda susmaktan yanadır.²³¹ Hatta bunu bir metot olarak sunmaktadır: “Menhecimiz Kur'ân kıssalarındaki müphemleri olduğu şekliyle bırakmak” cümlesiyle ifade etmektedir.²³² Kur'ân ve sahih hadisin durduğu yerde durmayı ve müphemün tebyînine gerek olmadığını²³³ söylemektedir.

Kur'ân nadiren şahısların ismini verirken Hz. İbrâhim'in babasının adını, Âzar'ı zikretmiştir. Hâlidî'ye göre bu bile isrâiliyattan menetmeye yöneliktir. Ona göre bu bilgiyi araştırmak maksadıyla Müslümanların muharref Tevrat'a başvurmasını engellemek için Allah onun ismini vermiştir.²³⁴ Kasas sûresi 20. âyette anlatılan şehrin öteki ucundan koşarak gelen ve Mûsâ'ya haber ileten kişinin adını Kur'ân'ın müphem bırakmasının, övgü maksatlı olduğunu iddia eden yazar, bu şekilde isminden ziyade imânî cesaretine işaret edildiğini söylemektedir.²³⁵

Kur'ân'ın sustuğu yerde konuşmamak gerektiği yönünde ilke belirleyen yazarın, merakına yenik düştüğü örneklerden bahsedilebilir. Örneğin Medyenli kız, Mûsâ'yı babasına götürmek üzere rehberlik edeceğinde, Mûsâ onun arkasında yürümeyi kabul etmemiştir. Rûzgâr estiğinde kızın vücudundan bir yerin açılması tehlikesinden ötürü Mûsâ, Medyenli kızın önünde yürümüştür.²³⁶ Bu iddia yazarın, Kur'ân ve hadiste verilen bilginin ötesinde yorum yapma hususunda meraklı olduğuna işaret etmektedir.

Bu meyanda bir başka örnek de müellifin A'râf sûresi 145. âyetin tefsirinde, Hz. Mûsâ'ya verilen levhaların odun gibi bir malzemeye yazılı olan Tevrat olduğunu söylediği satırlarda mevcuttur. Müellife göre İslâmî kaynaklarda Mûsâ'nın okuryazarlığına dair bilgi olmasa da bu konuda tahmin yürütülebilir. Nitekim yazar, söz konusu levhaların verildiği sürecin, vahyin başlangıç aşamasına tekabül ettiğini varsaymaktadır. Şer'î hükümlerin ilerleyen zamanlarda geldiği kanaatindedir. Levhaların sayısı, hacmi, yapıldığı materyal ve nitelikleri hususunda isrâiliyat bilgisine başvurmayacağını söyleyen Hâlidî, müphemün izahında tahminlerine dayanmaktadır.²³⁷

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Hâlidî, Kur'ân kıssalarındaki müphem öğeleri belirlemek için isrâiliyata başvurmaz. Aksine, Kur'ân yorumunu isrâiliyattan arındırmak için çabalar. Bu durumda isrâiliyat malzemesi, tefsir açısından bilgi

²³¹ Hâlidî, *el-Kasas'ı-Kur'ânî*, 1/337; 1/338.

²³² Hâlidî, *el-Kasas'ı-Kur'ânî*, 1/440.

²³³ Hâlidî, *el-Kasas'ı-Kur'ânî*, 2/246; 3/396; 4/333.

²³⁴ Hâlidî, *el-Kasas'ı-Kur'ânî*, 1/323.

²³⁵ Hâlidî, *el-Kasas'ı-Kur'ânî*, 2/321.

²³⁶ Hâlidî, *el-Kasas'ı-Kur'ânî*, 2/335-336.

²³⁷ Hâlidî, *el-Kasas'ı-Kur'ânî*, 3/148.

kaynağı sayılmamaktadır. Öte yandan isrâiliyat, Kur'ân ve Yahudi-Hıristiyan kutsal kitapları arasındaki metinlerarası ilişkileri belirginleştirme ve Kur'ân kıssalarındaki mübhemâtı açıklığa kavuşturmanın imkânı olarak değerlendirilmektedir.²³⁸

Müellifin mübhemâtı açıklamak için isrâiliyata başvurmaması, içtimâî tefsir ekolünün öncü isimlerinden Muhammed Abduh'un yaklaşımıyla örtüşmektedir. Abduh da Kur'ân'ın mübhemâtında işaret edilenle yetinmenin ve onun dışında bilgi kaynağı arayışına girmemenin gerekliliğini izah etmektedir.²³⁹

Sonuç

Davetçi, imam ve akademisyen kimliklerini mündemiç Salâh Abdülfettâh el-Hâlidî, Filistin asıllıdır. Mısır ve Suûd'da aldığı lisans ve lisansüstü eğitimlerinden sonra hayatını Ürdün'de sürdürmüştür. Ürdün üniversitelerinde Ulûmu'l-Kur'ân ve tefsir dersleri vermiş, *el-Kasasu'l-Kur'ânî* adlı dört ciltlik kitap yazmıştır. Eser, Arap ülkelerindeki üniversitelerde tefsire dair akademik bilgi üretiminin mahiyetini göstermesi bakımından kayda değerdir. Her ne kadar bu bilgi üretimi, Kur'ân kıssaları gibi spesifik bir konu özelinde olsa da meseleye yaklaşım, literatür kullanımı, güncel tartışmalardan haberdar olma ve teori geliştirme gibi yönleri açığa çıkardığı için önem arz eder.

Hâlidî'nin ömrü, akademik kürsülerle vaaz kürsüleri arasında geçmiştir. Akademik yazım çalışmaları ile halka yönelik irşat faaliyetleri arasında mekik dokuduğu söylenebilir. Lisansüstü tez çalışmalarında da bu duyarlılığı ve ilgisi onu Seyyid Kutub gibi çağdaş tefsir araştırmaları arasında aksiyon ve dava ekolünün öncü isimlerinden birini çalışmaya sevk etmiş olmalıdır. Nitekim Hâlidî, hoca-öğrenci bağı olmadığı halde bunu, Kutub'un kitaplarını okumak suretiyle manevî bir öğrencilik bağı kurarak tesis etmiştir. Söz konusu bağı, onun Kur'ân kıssalarını yorumlamasına tesir etmiştir. Bilhassa Amerika karşıtlığı, meşhed-sahne ifadesi üzerinden edebî tasvirlerle yönelmesi ve isrâiliyyâta karşı mesafe bilinci gibi hususlar bu tesirin bariz göstergesidir.

Kur'ân kıssalarını tefsir eden Hâlidî'nin dayandığı temel ilkeler üç başlık altında toplanabilir: İsrâiliyyâttan sakınmak, sahih bilgiden beslenmek ve mübhemâtı fazla irdelememek. Onun sahih bilgiyle kastettiği, Kur'ân ve sahih hadistir.

²³⁸ Ertuğrul Döner, *Tefsirde İsrâiliyyât'ın Kaynak ve Bilgi Değeri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 273.

²³⁹ Muhammed Abduh-Muhammed Reşit Rıza, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Hakîm* (Mısır: Dârü'l-Menâr, 1947), 1/320.

Hâlidî kıssaları yorumlarken kelimelerin üzerinde itinayla durmaktadır. Müellif, ele aldığı kelimenin Kur'ân'da kaç kere ve hangi formda geçtiğini dile getirerek konuya girizgâh yapmaktadır. İncelediği kelimelerin Arapça ve a'cemî olmalarına dair bilgilendirme yapan müellifin, Kur'ân'da yabancı kelimelerin varlığı-yokluğu tartışmasında ilk görüşten yana olduğu söylenebilir. Kelimelere olan özeni, onu dilbilimsel tefsirin mühim isimlerinden sürekli iktibasa sevk etmiştir. Özellikle Râgıp el-İsfahânî ve Semîn el-Halebî onun en çok iktibasta bulunduğu alimlerdir.

Kur'ân kıssalarının tarihsel gerçekliğinden şüphe etmeyen müellif, kıssaların ibret yönünün yanı sıra ilmî, fikrî ve pedagojik amaçlarını vurgular. İsrâiliyat onun nezdinde, hurafe ve esâtirle eşdeğerdir. Kutsal Kitabını tahrif etmiş bir toplumun kültürel bakiyesi olan rivâyetleri, Kur'ân tefsirinde kullanmayı çelişik bulur. Bu nedenle isrâiliyatın, Kur'ân kıssalarının tefsirinde kesinlikle kullanılmamasını öğütler. Fakat yazarın isrâiliyata karşı mesafesi ve keskinliği nadiren de olsa onu kullanmaktan alıkoymamıştır. Her ne kadar Hâlidî, adeta tefsirin mitolojisi gibi gördüğü isrâiliyat verilerini tefsir kültüründen arındırmak istese de bu arzusunun hilafına davrandığı da olmuştur. Kimi zaman ise isrâiliyatın bıraktığı boşluk, yazarın hayal gücü tarafından doldurulmuştur.

Kur'ân kıssalarındaki müphemleri olduğu şekliyle bırakmak gerektiğini ilke olarak ortaya koyan yazar, Kur'ân'ın sustuğu yerde susmak gerektiğini defalarca dile getirmiştir. Benzer şekilde Kur'ân kıssalarında müphem bırakılan mekanlar vardır. Hâlidî, bu mekanların coğrafî konumunu tespit etmek için çaba sarfetmiştir. Coğrafyaya ilgisi ve merakı, onun söz konusu müphemlerin örtüsünü aralamaya çalıştığına delalet edebilir. Büyük ölçüde belirlediği ilkeye sadık kalsa da kimi zaman şahsî ilgileri bunu aşmaya neden olmuştur.

İçtimâî tefsir ekolünün ve aksiyon ve dava ekolünün ele aldığı meseleler, *el-Kasasul-Kur'ânî*'nin muhtevasına yansımıştır. İman-inkâr, hidâyet, cihat bilinci, vahdet, iktisadi ıslah, kadının çalışması, demokrasi, cumhuriyet rejimi, şûrâ ve parlamento ve Kudüs'ün vaziyeti bunlar arasındadır. Hâlidî, kıssalar vesilesiyle Kur'ân'ın mümkün olan her söylem ve anlatımından yaşadığı zamana mesaj çıkarma, kendi zamanının meselelerine atıflar yapma eğilimindedir.

Şarkiyatçıların kıssalar hakkında ortaya attığı iddialara detaylı cevap verme kaygısı olmayan Hâlidî'nin, kıssaların ibret yönüne odaklandığı söylenebilir. Bu noktada, genel okur kitlesine hitabeden metin yazdığı anlaşılmaktadır. Kıssa yorumu, çağdaş dünyaya mesaj vermenin ve muhataplarını bilgilendirmenin aracı haline gelmiştir.

Hâlidî'nin Kur'ân kıssalarının nerede gerçekleştiğini tespit etmeye yönelik araştırmaları, alt metninde bazı göndermeler taşıyabilir. Tıpkı kendisi gibi

Ezher'den yolu geçen Muhammed Ahmed Halefullah'a ve onun Kur'an kıssalarıyla alakalı görüşlerine antitez sadedinde, söz konusu coğrafi vurguları yapmış olması muhtemeldir. Elbette bu ihtimalin, her iki ismi mukayeseli çalışmak suretiyle değerlendirilmesi mümkündür.

Kaynakça

- Abduh, Muhammed-Rıza, Muhammed Reşit. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Hakîm*. 12 Cilt. Mısır: Dârü'l-Menâr, 1947.
- Abdurrahman, Eşref Hacı. vd. "Fî Zilâli'l-Kur'ân: Seyyid Kutub'un Çağdaş Kur'ân Tefsiri". çev. İsmail Çalışkan. *Eskiyeni* 22 (2011), 80-90.
- Akpınar, Ali. *Kur'an Coğrafyası*. Ankara: Fecr Yayınları, 2002.
- Aktaş, Mehmet Nurullah. "el-Kur'ân ve Nakdu Metâ'ini'r-Ruhbân". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 / 15 (Aralık 2016), 223-226.
- Atak, Emine. *İsrailoğulları Olmasaydı Et Kokmazdı, Havva Olmasaydı Kadın Kocasına İhanet Etmezdi Rivayetinin Hadis Tekniği Açısından Tahlili*. Adıyaman: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Atalay, Orhan. *20. Yüzyıl Tefsir Akımı (İçtimâî Tefsir)*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2004.
- Aydın, İsmail. *Kur'ân'ın Filolojik Yorumu -Tarihsel Gelişim ve Sorunlar-*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Birişik, Abdulhamit. Abdülhâdî, Hüseyin. "Mübhemâtü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Kasım 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mubhematul-kuran>
- Demir, Şehmus. "Kitab-ı Mukaddes'i Mitolojik Unsurlardan Arındırma Çabası ve Kur'an Kıssalarının Tarihi Gerçekliği". *İslâmî İlimler Dergisi* 9/1 (2014), 103-122.
- Dolu, Alaattin. *Osmanlı Kudüs'ünde Toplum ve Siyaset (1703-1789)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Döner, Ertuğrul. *Tefsirde İsrâiliyyât'ın Kaynak ve Bilgi Değeri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Ebû Muğulî, Semîh. *Kur'ân'ın Dilleri -Kur'an'da Arapça Olmayan Kelimeler-*. çev. Muammer Erbaş. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Gördük, Yunus Emre. "Hz. Âdem'in Boyu ile İlgili Rivâyetler Üzerine". *Ekev Akademi Dergisi* 17/56 (2013), 121-133.
- Hâlidî, Salâh. *el-Kasasü'l-Kur'ânî -Arzu Vaqâ'ia ve Tahlilü Ehdâs*. 4 Cilt. Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 2007.
- IA, Internet Archive. "Kur'an Öyküleri". Erişim 11 Ağustos 2023. <https://archive.org/details/KURANOYKULERIDr.SalâhAbdulfettahHalidi/KURAN%20%C3%96YK%C3%96YKLER%C4%B0-Dr.%20Sal%C3%A2h%20Abd%C3%BCfettah%20H%C3%A2lid%C3%AE/>
- İnan, Rukiye Aysun. "Mitoloji". *Dinler Tarihi*. ed. Ramazan Adıbelli. 65-84. İstanbul: Lisans Yayınları, 2023.

- Karagöz, Mustafa. *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010.
- Kaya, Mesut. *Çağdaş Tefsirlerde İsrâiliyat Eleştirisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.
- Khâlid, Rashid. "Ottoman Notables in Jerusalem: Nationalism And Other Options". *The Muslim World* 84/1-2 (1994), 1-18. <https://doi.org/10.1111/j.1478-1913.1994.tb03586.x>
- Kur'ân Yolu*. Erişim 10 Kasım 2023. <https://kuran.diyaret.gov.tr>
- Mutlu, Büşra. *Seyyid Kutup ve İzzet Derveze'nin Tefsirlerinde Mekki ve Medeni Sureler Bağlamında Kur'an Kıssaları*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Netler Ronald L. "İlk Dönem İslam'ı, Çağdaş İslam ve Yahudilik: Çağdaş İslam Düşüncesinde İsrailiyat". çev. Mesut Kaya. *Marife* 3 (2011), 191-203.
- Öz, Abdülhekim. "İsrâiloğullarını Yeren Bir Rivâyetin Tahlîli". *Batman Akademi Dergisi* 5/2 (2021), 516-541.
- Sevinç, Sümeyye. *İbn Haldûn'da Tarih, Toplum ve Kur'ân*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.
- Şimşek, Mehmet Sait. *Günümüz Tefsir Problemleri*. Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2008.
- The Editors of Encyclopaedia. "Laissez-faire". *Encyclopedia Britannica*. Erişim 10 Kasım 2023. <https://www.britannica.com/money/topic/laissez-faire>
- Tottoli, Roberto. "İslâmî Literatürde İsrâiliyyât Teriminin Kökeni ve Kullanımı". çev. Mesut Kaya. *Marife* 2 (2010), 201-215.
- Yazıcı, Elif. *Yemen'le İlgili Kur'ân Kıssaları*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2020.

